

УДК [904:671.121.9-032.42](477.85)“04/06”

DOI:

ВІЗАНТІЙСЬКА ПРИКРАСА З ПРАЗЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ РАШКІВ-3: ПРЯЖКА ЧИ ХРЕСТИК

Ярослав ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ

Інститут археології НАН України,

відділ археології ранніх слов'ян,

пр. Володимира Івасюка, 12, Київ, Україна, 04210,

e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua

ORCID: 0000-0003-1560-3608

Розглянуто уламок свинцевої прикраси у вигляді “мальтійського” хреста з житла 83 празького поселення Рашків-3. На жаль, вона занадто фрагментована, аби чітко визначити її функціональне використання. Висловлено припущення, що ця прикраса має візантійське походження. Може бути частиною пряжки чи хрестика.

Як аналогії серед візантійських пряжок можуть бути використані застібки типу D 22 та 23 за М. Шульце-Дьорламмом. Подібні пряжки майже невідомі на північ від Дунаю. Основний ареал поширення таких застібок у Східній Європі – Балкани та Крим. Такі вироби загалом датують VI – першою половиною VIII ст.

Також не варто виключати, що ця прикраса могла бути хрестиком. Як аналогії розглянуті вироби типу 3 варіанту 3 за Е. Хайредіною. Такі вироби в невеликій кількості відомі на пам'ятках Криму, Туреччини, Палестини та Єгипту. Датують їх від V до XIII ст.

У Подністер'ї сконцентрована значна кількість виробів та прикрас візантійського походження, а на поселенні Рашкі-3 відома майже ціла візантійська пряжка з коробчастою петлею. Такі знахідки могли потрапляти до слов'ян у різний спосіб, але безперечно засвідчують контакти з Візантійською імперією.

Житло 83 В. Баран відніс до III періоду існування поселення і датував у межах VII ст. Однак хронологія пряжок типу D 22 та 23 за М. Шульце-Дьорламмом, та хронологія хрестиків типу 3, варіанту 3 за Е. Хайредіною, мають ширші межі. Тож цей об'єкт можна датувати від V до кінця VII ст. Отже, він може належати до будь-якого з трьох етапів існування цього поселення празької культури.

Ключові слова: Рашків-3, раннє середньовіччя, празька культура, Візантійська імперія, пряжка, хрестик.

Вступні зауваження та обставини знаходження. Празьке поселення Рашків-3 розташоване біля с. Рашків Хотинського району Чернівецької області. Входило до археологічного комплексу, що складався із трьох поселень. Пам'ятки досліджувала Дністровська комплексна новобудовна експедиція, спочатку під керівництвом С. Бібікова, а згодом (з 1973 по 1981 рр.) – В. Барана. Поселення Рашків-3 розкопано майже повністю, виявлено 92 житла (з них 91 досліджено повністю, ще одне зафіксоване в стінках глиняного кар'єру) та 53 господарських ями [Баран, 1988].

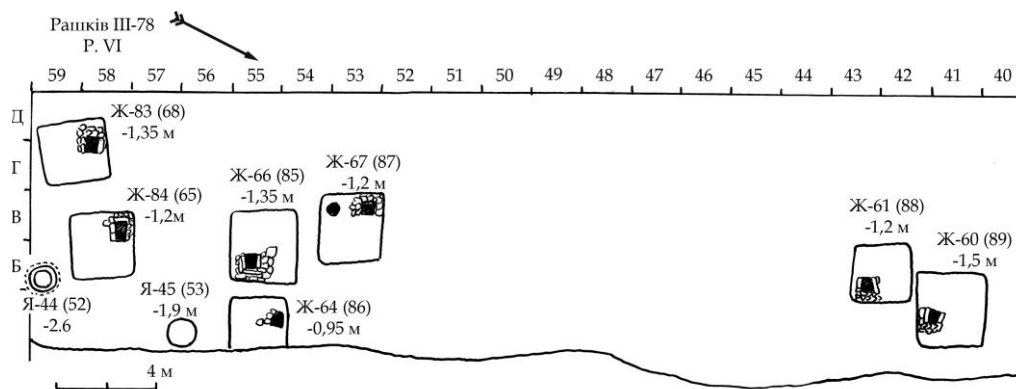

Рис. 1. Рашків-3, частина розкопу VI 1978 р. [Баран, Некрасова, 1978, табл. II].

Із пам'ятки походить низка різних прикрас: слов'янські, аварські та візантійські. Деякі з них детально розглянуті, інші потребують окремого ґрунтового аналізу. В цьому дослідженні йтиметься про виріб, виявлений у житлі 83 (за польовою нумерацією 68). Об'єкт знаходився в квадратах 186–187 ГД (кв. 58–59 ГД за польовою нумерацією), у північно-східній частині поселення, недалеко від периферії (рис. 1). На цій ділянці дослідження проводили у 1978 р. на розкопі VI [Баран, Некрасова, 1978].

Житло було квадратною у плані напівземлянкою, орієнтованою стінами за течією річки. Розміри 2,4 × 2,7 м, глибина 1,35 м від сучасної поверхні та 0,5 м від рівня материка. Підлога рівна, материкова, утрамбована, вкрита попелястим прошарком. У західній стінці котловану, за піччю була ніша (рис. 2; 3).

Піч-кам'янка знаходилася в північно-західному куті житла. Мала підковоподібну форму, загальні розміри 1,1 × 1,3 м, розміри топки – 0,4 × 0,5 м. Склепіння зруйноване, стінки складені з великого колотого каміння, збереглися на висоту 0,3–0,5 м від рівня підлоги. Черинь підмазаний

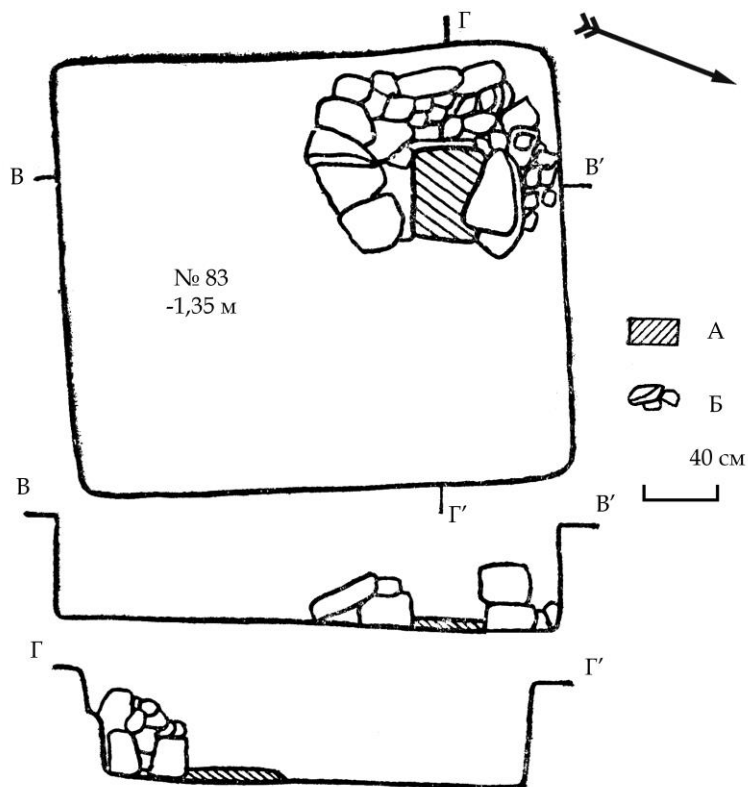

Рис. 2. Рашків-3. План та розрізи житла 83 [Баран, Некрасова, 1988, табл. XX]. Умовні позначення: А – черинь печі; Б – каміння.

шаром добре обпаленої глини, завтовшки 3–4 см. Він розташований на рівні підлоги.

Заповнення житла складалося з гумусованого шару бурого кольору з прошарками вугликів та попелу, а також включенням каміння і кісток тварин. Знахідок кераміки не зафіксовано, але на підлозі виявлено фрагмент виробу (глибина фіксації 1,3 м).

Прикраса – виріб хрестоподібної форми (рис. 4). Загальні обриси близькі до так званого мальтійського хреста. Один із відростків зберігся повністю, має роздвоєння, поруч другий – майже повністю цілий. Інші – сильно обламані. Виріб із лицьової сторони має орнамент у вигляді концентричних кіл та крапок (так званий циркульний орнамент). По центру є напівсферичний опуклий виступ. Зі зворотного боку артефакт плоский, лише на одному з відростків є ледь помітне потовщення [Баран, 1988, с. 24, рис. 12, 7]. Розміри 2,2 × 1,7 см, товщина – 0,1 см, товщина по

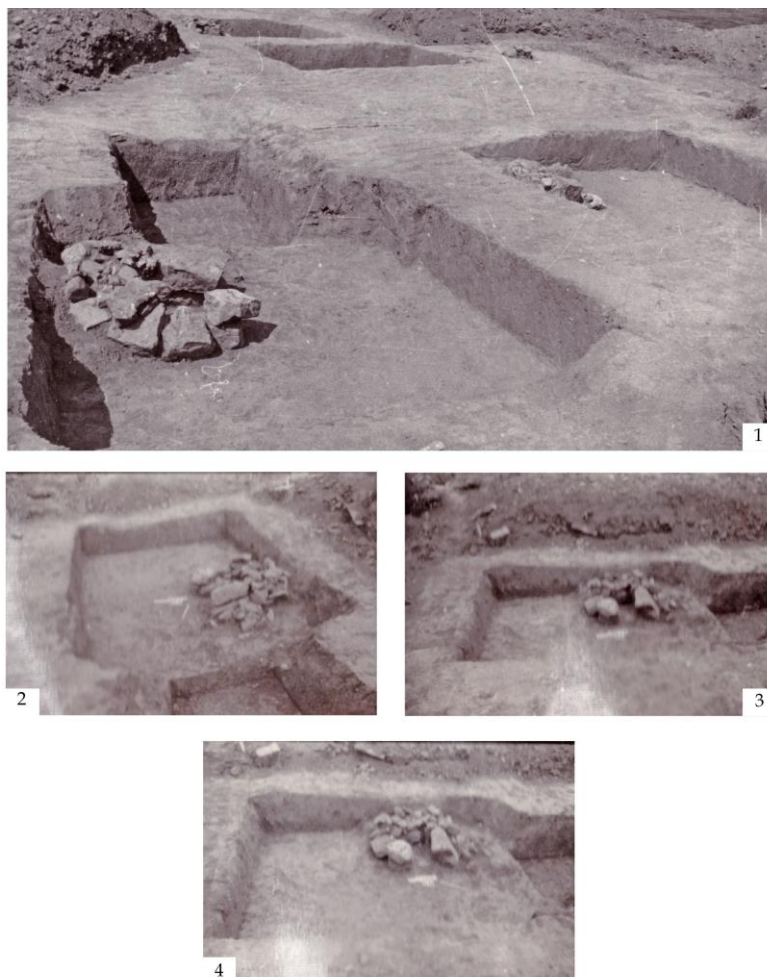

Рис. 3. Рашків-3. Фото житла 83 [Баран, Некрасова, 1988, табл. VI, 3 та фото-відбивки].

центру – 0,3 см, вага 190 г. Польовий номер 82. Знахідка зберігається у Наукових фондах Інституту археології НАН України – розділ IV, колекція 192. У публікації В. Барана зазначено, що виріб срібний, однак проведений аналіз вказує, що він виготовлений зі сплаву на основі свинцю (див. додаток).

Аналіз знахідки. Автор у попередній роботі висловив думку щодо належності цієї знахідки до візантійських пряжок, однак без чіткої аргументації [Володарець-Урбанович, 2018, р. 28]. Проте на сьогодні розгляд аналогій всіх знахідок візантійського походження вказує, що

44 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2021. Випуск 25
 інтерпретація прикраси з Рашкова-3 може мати два варіанти: пряжка чи хрестик (рис. 5). Жодне з припущень на цей момент не може бути повністю доведене чи спростоване. Тому в роботі послідовно висловлено обидва варіанти.

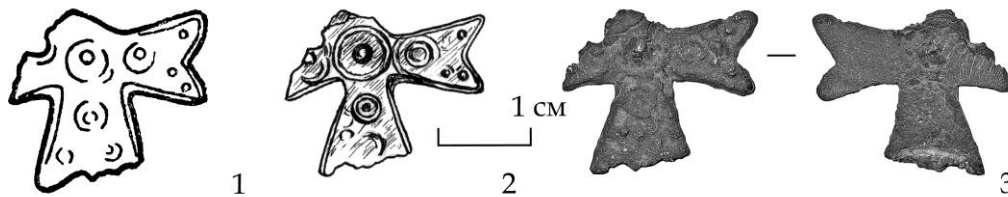

Рис. 4. Рашків-3. Фрагмент візантійського виробу хрестоподібної форми з житла 83: 1 – Баран, 1988, рис. 12, 7; 2 – Баран, Некрасова, 1978, табл. XXXVIII, 41; 3 – фото автора.

Припущення I – візантійська пряжка. Отже, ця знахідка може бути фрагментом пряжки візантійського кола (рис. 5, А). Цим виробам присвячено величезну кількість публікацій і аналітичних робіт. Фактично цей тип наявний у роботах більшості дослідників, що торкалися питання типології пряжок візантійського кола. Тому в цьому дослідженні будуть використані перш за все останні розробки щодо матеріалів Центральної та Південно-Східної Європи та території України (Криму) як найбільш доступні автору.

У випадку, якщо цей виріб із Рашкова-3 є пряжкою, він може належати до типу D 23 за М. Шульце-Дьорлхамм [Schulze-Dörrlamm, 2002, s. 199–200], типу Т. В. VIII за М. Даскаловим [Даскалов, 2012, с. 45, обр. 65, 1–6], чи до групи С, типу Х за Л. Трайковою [Трайкова, 2017, с. 89–90, табл. 81, 833–839]. Ці розробки стосуються матеріалів Середземномор'я, Центральної та Південно-Східної Європи.

Відомі подібні пряжки і в Криму. Так, за типологією В. Ковалевської, такі вироби належать до відділу II (овальнорамочні), типу 36 [Ковалевская, 1979, с. 32–33, табл. XIV, 10, 11] чи відділу VI (прямокутнорамочні), типу 15 [Ковалевская, 1979, с. 46–47, табл. XXII, 12]. За розробками О. Айбабіна, подібні знахідки належать до так званих малих пряжок візантійського кола, групи “суцільнолитих пряжок з овальним кільцем”, типу II, варіанту 7, підваріанту 3 [Айбабин, 1990, с. 44, рис. 41, 3–5].

Каталог виробів. Подібних пряжок досить багато: для деяких територій переліки таких прикрас складені дослідниками, для інших – є чимало публікацій окремих знахідок, однак відсутні узагальнення даних.

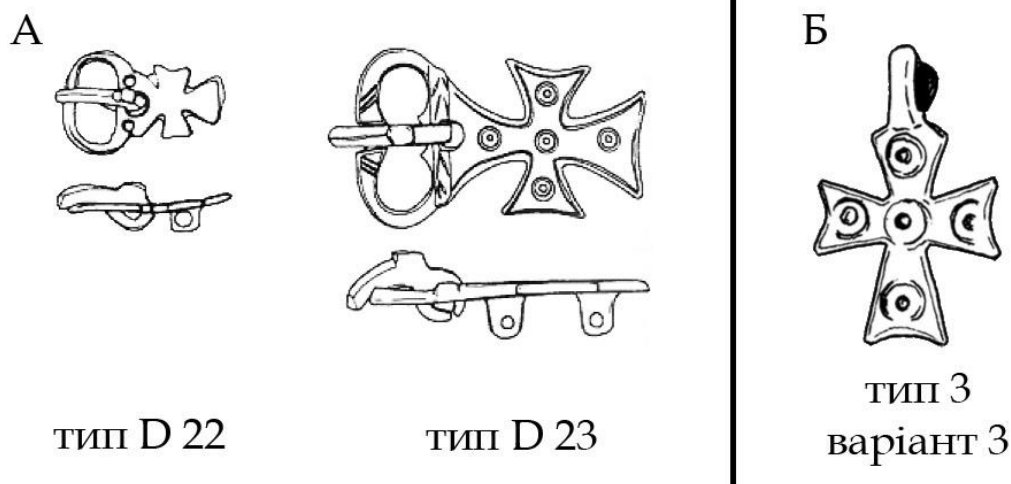

Рис. 5. Деякі аналогії знахідці із Рашкова-3 серед візантійських прикрас: А – пряжки; Б – хрестик.

Відомі такі знахідки і в колекціях музеїв, але без чіткої географічної прив'язки [напр.: Entwistle, 2010, р. 22, № 12]. Тому звісно автор не ставить перед собою завдання зібрати максимальний каталог подібних виробів, але принаймні показати основні чи ключові знахідки, особливо для території Балкан та Криму. З усіх дослідників фактично тільки М. Шульце-Дьорламм розділила вироби цієї групи на два типи (D 22 та 23) за розмірами (рис. 5, А). Інші вчені об'єднують їх в один тип. Тому в роботі далі будуть розглянуті всі подібні вироби незалежно від їх розміру.

На північ від Дунаю, на території Румунії, подібна пряжка відома на могильнику Братеї-3, поховання 81 (рис. 6, 1). За розробками Л. Барзу, вона належить до типу 16a.2b.7. Загалом дослідниця розглядає цю знахідку в контексті хронологічних розробок М. Шульце-Дьорламм [Bârzu, 2010, s. 108–109, Abb. 58, 81, Taf. 16, G8:12; 58, G81:2].

Для теренів Балкан такі знахідки за останній час розглянули двоє болгарських дослідників. Однак варто зазначити, що не всі знахідки опубліковані і доступні широкому загалу науковців. Так, М. Даскалов у своєму каталозі подав відомості про дев'ять пунктів із подібними виробами [Даскалов, 2012, с. 67, прил. 27], тоді як Л. Трайкова вказує лише знахідки з території Болгарії – чотири пункти з шістьма знахідками [Трайкова, 2017, с. 89–90, табл. 81, 833–839].

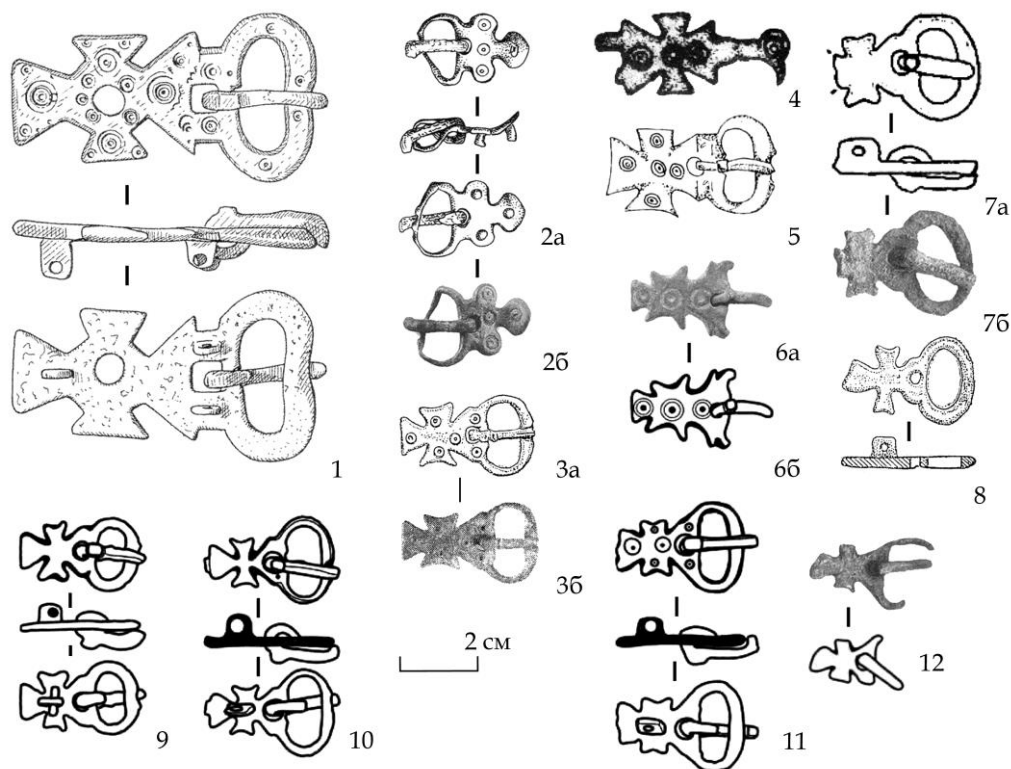

Рис. 6. Деякі візантійські пряжки з хрестоподібним щитком із території Румунії та Балкан: 1 – Братєї-3, поховання 81 [Bârzu, 2010, Taf. 16, G8, 12]; 2 – Балчик, поховання 185 [2a – Дончева-Петкова, Апостолов, Русева, 2016, табл. CL, 4; 2b – Каталог, 2017, с. 95]; 3 – Констанца (Томіс), поховання 22 [3a – Teodor, 1991, fig. 6, 2; 3b – Chera-Mărgineanu, Lungu, 1983, taf. 2, 15]; 4 – Комарево, Варненско [Хараламбіева, 1993, табл. I, 4]; 5 – Константинополь [Varsik, 1992, Tabl. III, 12]; 6 – Видинск [6a – Даскалов, 2012, обр. 65, 5; 6b – Трайкова, 2017, табл. 81, 838]; 7 – Несебир, Старе місто, об'єкт на вул. Крайбрежна [7a – Даскалов, 2007, обр. 3; 7b – Даскалов, 2012, обр. 65, 3]; 8 – Орля [Teodor, 1991, fig. 6, 3]; 9 – римська вілла при Мирвяне, Софійско [Трайкова, 2017, табл. 81, 835]; 10 – Созопол, могильник на острові Св. Кирик, поховання 238 [Трайкова, 2017, табл. 81, 834]; 11 – Созопол, могильник на острові Св. Кирик, поховання 36 [Трайкова, 2017, табл. 81, 837]; 12 – Созопол, могильник на острові Св. Кирик [12a – Даскалов, 2012, обр. 65, 4; 12b – Трайкова, 2017, табл. 81, 836]. 4, 5 – без масштабу.

Отже, всі пункти на теренах Балкан можна звести до наступного каталогу (рис. 6, 2–12; 8): Балчик, поховання 185 [Дончева-Петкова, Апостолов, Русева, 2016, с. 138, 206, табл. CL, 4]; Евксиноград,

Варненско¹; Констанца (Томіс), поховання 22 [Chera-Mărgineanu, Lungu, 1983, p. 221, taf. 2, 15; Teodor, 1991, fig. 6, 2]; Видинск; Комарево, Варненско² [Хараламбиева, 1993, с. 43, табл. I, 4]; Константинополь [Varsik, 1992, Tabl. III, 12]; Несебир, Старе місто, об'єкт на вулиці “Крайбрежна” [Даскалов, 2007, обр. 3; Грозданова, 2018, с. 67]; Орля [Teodor, 1991, fig. 6, 3]; римська вілла при Мировяне, Софійско [Чолаков, Славчев, 2015, с. 518–519; Трайкова, 2017, табл. 81, 835]; Созопол, могильник на острові Св. Кирик, поховання 36, 60 та 238 [Панайотова, Даскалов, Пенчева, Трендафилова, 2010, с. 297; Дражева, Недев, 2013, с. 469; Трайкова, 2017, табл. 81, 836, 837].

У Криму (рис. 7; 8, А) подібні вироби виявлені в таких пунктах: Херсонес, поховання 20 [Якобсон, 1959, с. 273, рис. 139, 10–12]; Аромат, склеп 6 [Лобода, 1976, с. 141, рис. 5, 29]; Мале Садове, склеп 6 [Омелькова, 1990, с. 76, рис. 1, 47]; Ескі-Кермен, склеп 65, 181 та 257 [Айбабин, 1982, рис. 3, 5; 4, 8; 10, 8]; Узень-Баш, склеп 3 (1958 р.) та склеп 1 (1907 р.) [Айбабин, 1982, рис. 3, 4, 8]; Керч, склеп 52, кістяк 1 [Айбабин, 1982, рис. 3, 15]; Суук-Су, поховання 53, 55, склеп 131 [Айбабин, 1982, рис. 3, 11, 12; Айбабин, Хайрединова, 2017, рис. 123, 26]; Чуфут-Кале, склеп 43 [Кропоткин, 1965, рис. 44, 5]; Алмалик-Дере, склеп 177 [Maćzyńska, Gercen, Ivanova, Černyš, Lukin, Urbaniak, Bemann, Schneider, Jakubczyk, 2016, Taf. 251, 2; 255, 2]; Скалисте, склепи 371, 381, 400, 625 та окрема знахідка [Веймарн, Айбабин, 1993, рис. 57, 1; 60, 18; 64, 37; 103, 4; 107, 16]; Лучисте, склеп 95, поховання 3 [Schulze-Dörrlamm, 2009, Abb. 70, 4], склеп 122А, поховання 8 та склеп 232, шар 1 [Хайрединова, 2008, рис. 6, III]; Мангупський палац [Науменко, Набоков, 2021, с. 203, рис. 1, 3; Науменко, 2023, рис. 4, 3]; Сугдея, розкоп V у портовій частині [Майко, 2020, с. 74, рис. 32, 5; 126, 5].

Цікаві спостереження можна зробити щодо поширення таких пряжок. У Південно-Східній Європі на сьогодні відомо 12 знахідок із десяти пам'яток, а в Криму – 27 знахідок із 13 (рис. 8). Тож складається враження, що ці вироби набули більшого поширення у середовищі ранньосередньовічного населення Південно-Західного Криму.

Історіографія дослідження розглянутих візантійських пряжок. Для європейських регіонів такі вироби розглянуло немало дослідників.

¹ Відсутність покликання на літературу вказує на неопублікованість знахідки. Інформацію подано за: Даскалов, 2012, с. 67, прил. 27; Трайкова, 2017, с. 89–90.

² Треба зазначити, що цю знахідку Л. Трайкова відносить до групи А, типу XII [Трайкова, 2017, с. 51, табл. 39, 324].

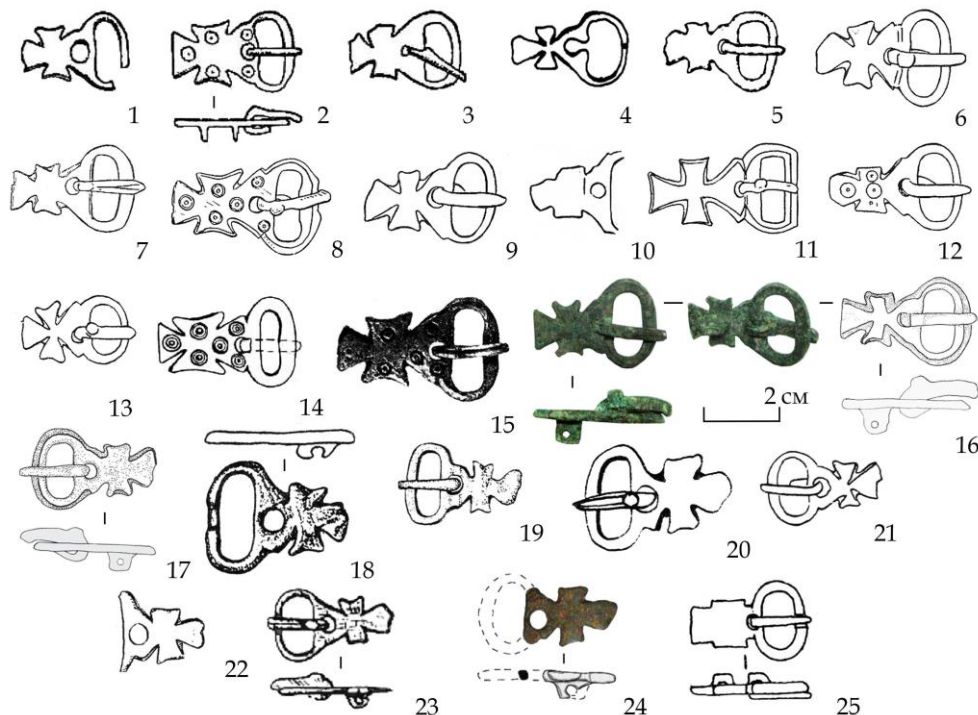

Рис. 7. Візантійські пряжки із щитком хрестоподібної форми із Криму: 1–3 – Херсонес, поховання 20 [Якобсон, 1959, рис. 139, 10–12]; 4 – Аромат, склеп 6 [Лобода, 1976, рис. 5, 29]; 5 – Мале Садове, склеп 6 [Омелькова, 1990, рис. 1, 47]; 6 – Ескі-Кермен, склеп 65 [Айбабин, 1982, рис. 3, 5]; 7 – Ескі-Кермен, склеп 181 [Айбабин, 1982, рис. 4, 8]; 8 – Ескі-Кермен, склеп 257 [Айбабин, 1982, рис. 10, 8]; 9 – Узень-Баш, склеп 3 1958 р. [Айбабин, 1982, рис. 3, 4]; 10 – Узень-Баш, склеп 1 1907 р. [Айбабин, 1982, рис. 3, 8]; 11 – Керч, склеп 52, кістяк 1 [Айбабин, 1982, рис. 3, 15]; 12 – Суук-Су, поховання 53 [Айбабин, 1982, рис. 3, 11]; 13 – Суук-Су, поховання 55 [Айбабин, 1982, рис. 3, 12]; 14 – Суук-Су, склеп 131 [Айбабин, Хайрединова, 2017, рис. 123, 26]; 15 – Чуфут-Кале, склеп 43 [Кропоткин, 1965, рис. 44, 5]; 16, 17 – Алмалик-Дере, склеп 177 2005 р. [Maćczyńska, Gercen, Ivanova, Černyš, Lukin, Urbaniak, Bemmman, Schneider, Jakubczyk, 2016, Taf. 251, 2; 255, 2]; 18 – Скалисте, склеп 371 [Веймарн, Айбабин, 1993, рис. 57, 1]; 19 – Скалисте, склеп 381 [Веймарн, Айбабин, 1993, рис. 60, 18]; 20 – Скалисте, склеп 400 [Веймарн, Айбабин, 1993, рис. 64, 37]; 21 – Скалисте, склеп 625 [Веймарн, Айбабин, 1993, рис. 103, 4]; 22 – Скалисте, окрема знахідка [Веймарн, Айбабин, 1993, рис. 107, 16]; 23 – Лучисте, склеп 95, поховання 3 [Schulze-Dörrlamm, 2009, Abb. 70, 4]; 24 – Мангупський палац [Науменко, Набоков, 2021, рис. 1, 3]; 25 – Сугдея, розкоп V в портовій частині [Майко, 2020, рис. 126, 5]. 14, 20 – без масштабу.

Так, З. Вінський датує подібні пряжки з Австрії, Хорватії та Сицилії VI–VII ст. [Vinski, 1967, s. 27, tab. XIX, 8, 9].

Великі та малі пряжки з хрестоподібним щитком із Румунії Д. Теодор об'єднав у тип V. Малу пряжку з Томісу дослідник датує

кінцем VI – початком VII ст., а для іншої пряжки з Орлі він припускає дату VII–VIII ст. [Teodor, 1991, s. 130–131, fig. 6, 2, 3].

Такі пряжки В. Варсік датував VI–VII ст. на підставі знахідки з Бутрінту (Албанія) у шарі з монетами від імператора Юстиніана I (527–565 pp.) до імператора Фоки (602–610 pp.) [Varsik, 1992, s. 84–85, Taf. III, 11, 12].

Ці вироби Ж.-П. Содіні датував першою половиною VIII ст. [Sodini, 1993, fig. 22].

Великі пряжки з хрестоподібним щитком К. Егер датував кінцем VI – серединою VII ст. У той час як малі пряжки з Північної Африки, на думку дослідника, почали виготовляти в VI ст., а отримали вони поширення після середини VII ст. [Eger, 2001, s. 340–341, Abb. 1, 2, 3; 2010a, s. 145, Abb. 5, 17].

Досить ґрунтовно для широких територіальних меж такі вироби розглянула М. Шульце-Дьорлам. Дослідниця розділила пряжки цього кола на два типи (D 22 та D 23), переважно на підставі розмірів.

Так, пряжки типу D 22 (мініатюрні овальні, із хрестоподібним щитком), відрізняються певними деталями, але загалом становлять монолітну групу. Деякі з них настільки схожі, що можуть бути парними, а це, своєю чергою, може вказувати на їхню належність до оздоб взуття. Окрім того, відоме їх використання як застібок сумочок, а трохи більші екземпляри використовували і як звичайні поясні застібки. Останнє підтверджується в тому числі матеріалами могильника Ескі-Кермен – поховання дитини в склепі 257.

М. Шульце-Дьорлам зазначила, що на ранню дату (VI ст.) початку побутування цих виробів вказують матеріали поховання 3 склепу 95 могильника Лучисте в Криму. Хоча дещо корелює ці дані той факт, що подібні вироби невідомі серед матеріалів фортець імператора Юстиніана на Дунаї. Імовірно, це свідчить, на думку дослідниці, що ці прикраси набули поширення вже після знищення цих пам'яток наприкінці VI ст. Матеріали могильників острова Самос, Криму та деяких поселенських пам'яток вказують на побутування таких знахідок у першій половині VII ст., хоча окремі екземпляри могли “доживати” і до другої половини VII ст.

Поширені такі вироби в східній частині Середземномор'я (особливо в Малій Азії та на Близькому Сході), у балканських провінціях Візантії (у тому числі в Константинополі), Криму, Румунії та Сицилії [Schulze-Dörrlamm, 2009, s. 193–199, Abb. 71; 2009, s. 400, № 613, 614].

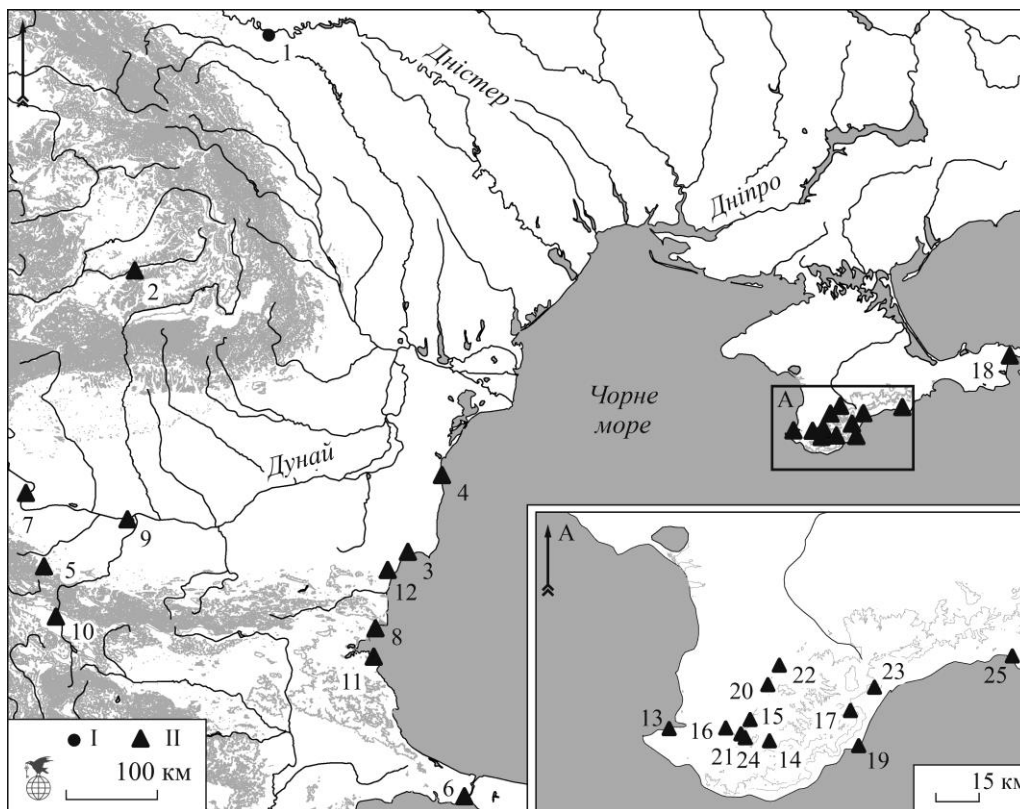

Рис. 8. Карта поширення візантійських пряжок зі щитком хрестоподібної форми: Умовні позначення: I – виріб із Рашкова-3; II – візантійські пряжки зі щитком хрестоподібної форми. Пам'ятки: 1 – Рашків-3; 2 – Братеї-3; 3 – Балчик; 4 – Констанца (Томіс); 5 – Комарево, Варненско; 6 – Константинополь; 7 – Видинск; 8 – Несебир, Старе місто, об'єкт на вул. Крайбрежна; 9 – Орля; 10 – римська вілла при Мировяне, Софійско; 11 – Созопол, могильник на острові Св. Кирик; 12 – Евксиноград, Варненско; 13 – Херсонес; 14 – Аромат; 15 – Мале Садове; 16 – Ескі-Кермен; 17 – Узень-Баш; 18 – Керч; 19 – Суук-Су; 20 – Чуфут-Кале; 21 – Алмалик-Дере; 22 – Скалисте; 23 – Лучисте; 24 – Мангупський палац; 25 – Сугдея.

Пряжки типу D 23 (овальні, зі щитком у вигляді “мальтійського” хреста) більш одноманітні, ніж попередній тип. Представлені переважно в Єгипті, Біблосі чи Тирі (Ліван), Малій Азії, Сирії та Константинополі, тобто у Східному Середземномор'ї. Єдина знахідка на північ від Дунаю, на могильнику Братеї-3, як зазначає дослідниця, є досить рідкісним варіантом цього типу.

За визначенням М. Шульце-Дьорламм, жодна знахідка типу D 23 не походить із вузькодатованих комплексів, тож його хронологію можна

визначити за загальною схожістю до більш мініатюрних пряжок типу D 22 – кінець VI – перша половина / третя чверть VII ст. Їх появу дослідниця пов'язала з часом правління імператора Іраклія (610–641 pp.), а саме з монетою раннього етапу його володарювання (610–614 pp.), що була виявлена на острові Самос [Schulze-Dörlamm, 2002, s. 199–200, 248, Abb. 71].

У типології М. Даскалова такі пряжки з овальною чи круглою рамкою та суцільнолитим щитком у вигляді “мальтійського” хреста віднесені до типу Т. В. VIII. Поширення таких виробів припало на першу половину VII ст., що підтверджують знахідки монет початку правління імператора Іраклія (610–641 pp.). Хоча на Балканах вони представлені незначною кількістю виробів. Їх поширення пов'язане з “візантійським” середовищем – на теренах Болгарії такі знахідки походять із пам'яток та комплексів часів Візантійської імперії. Дослідник датував появу цього типу в межах останньої чверті/кінця VI – початком VII ст., а побутування – в межах першої чверті/першої половини VII ст. [Даскалов, 2012, с. 45, прил. 27, табл. на с. 285].

Пряжки з хрестоподібним щитком із Франції К. Ешер датував VI–VII ст. [Escher, 2014, s. 307].

Такі вироби Л. Трайкова віднесла до групи С, типу Х і склала каталог для території Болгарії. Дослідниця зазначила, що ці прикраси мають щитки з орнаментом чи без, та зі зворотного боку, зазвичай, є одне вушко для кріплення. Рамки еліпсоподібної або овальної форми, більшість із них мають формовану канавку для язичка на передній частині рамки. Язичок у перетині трикутний, часто з прямокутним “зубом” біля основи, верх виступає і вигнутий над рамкою. Такі пряжки виготовлені зі сплавів міді. Л. Трайкова датувала ці вироби в межах другої половини VI – першої половини VII ст. [Трайкова, 2017, с. 89–90, табл. 5].

Останнім часом досить багато уваги приділено знахідці хрестоподібної пряжки з могильника Балчик (Болгарія). Зокрема, Л. Дончева-Петкова всі пряжки з пам'ятки віднесла до так званих геральдичних прикрас, які, на думку дослідниці, припинили своє побутування в різний час залежно від регіону: наприкінці VII – в кінці VIII ст. Усі пряжки з Балчика, які авторка визначила як візантійські або їх імітації (похідні), виявлені в ямах із кремаційними похованнями і не мали слідів дії вогню [Дончева-Петкова, Апостолов, Русева, 2016, с. 134]. Цю хрестоподібну пряжку з поховання 185 Л. Дончева-Петкова спочатку розглядала як доказ того, що перші могили на некрополі з'явилися в 681 р., а сам некрополь є “найдавнішим” із болгарських [Дончева-

52 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2021. Випуск 25
Петкова, 2009, с. 83]. Хоча пізніше дослідниця змінила свою думку щодо датування цієї знахідки на підставі різних датувань цих прикрас за М. Шульце-Дьорламм та О. Айбабіним [Дончева-Петкова, Апостолов, Русева, 2016, с. 138].

Як відзначила Є. Коматарова-Балінова, всі пряжки з могильника Балчик є лише поодинокими частинами поясної фурнітури, зазнали ремонту та деформовані. Відсутність слідів дії вогню, на думку дослідниці, означає, що вони не були частиною костюма, в якому померлих клали на вогнище. Це суперечить припущенню Л. Дончева-Петкової, що пряжки є деталями одягу [Дончева-Петкова, Апостолов, Русева, 2016, с. 131]. Натомість, більшість прикрас виявлено у верхній частині заповнення могильних ям. Це дає підстави припустити, що вони потрапили туди вже після засипання могили і були даром померлому. Такі ритуали (покладання речей, що вже вийшли з ужитку, покійному) фіксують і на матеріалах інших болгарських могильників [Коматарова-Балинова, 2018, с. 59–60].

Вказала дослідниця і на особливості системи кріплення цієї пряжки до ремня (шпеньки), у той час як для візантійських виробів характерні петлі для кріплення. Тобто ця прикраса не є типовою візантійською, а похідною, і з'ясувати її походження достеменно неможливо [Komatarova-Balinova, 2016, p. 270].

Для кримських матеріалів такі вироби детально проаналізовано в працях А. Амброза, В. Ковалевської, О. Айбабіна та Е. Хайредінової.

Вперше датування цих пряжок розглянув у своїх працях А. Амброз. У роботі, присвяченій хронології Східної Європи (1971 р.), дослідник окреслив такі вироби (“хрестоподібні пряжки”), як характерну особливість IV етапу хронології кримських могильників Південно-Західної частини півострова. Продовжили вони побутувати і на наступному V етапі. Тобто загалом їхня хронологія вкладається в межі другої половини VII ст. – першої половини VIII ст. Такі пряжки А. Амброз відніс до прикрас, “виготовлених під сильним візантійським впливом” [Амброз, 1971, с. 114, 116, рис. 7, 5].

Надалі, в інших роботах, присвячених розробці хронології могильників типу Суук-Су, дослідник розглядав такі вироби як один із хроноіндикаторів появи двопластинчастих фібул. Також вони важливі для загальної внутрішньої хронології самого могильника Суук-Су. Ці пряжки А. Амброз відніс до IV етапу існування пам'ятки (до цього періоду належить побутування усіх візантійських пряжок), що в абсолютних датах визначають у межах середини–другої половини чи другою

третиною VII ст. [Амброз, 1988, с. 9, 11, рис. 1, 32; 1994, с. 37, рис. 3; 6, 33].

У роботі В. Ковалевської подібні пряжки віднесені до двох типів, адже визначальним у її типологічній розробці є форма рамки. Тому вироби з такою формою щитка (40-го варіанту за її розробками) потрапили до двох різних відділів – II (овальнорамочні) та VI (прямокутнорамочні).

Більш поширеними є застібки відділу II (овальнорамочні), тип 36 [Ковалевская, 1979, с. 32–33, табл. XIV, 10, 11]. Більшість виробів цього типу досить гомогенні, хоча і можуть дещо відрізнятися конструктивними та орнаментальними особливостями. Концентруються вони в Південно-Західному Криму. Дослідниця вважає, на підставі картографування, що центр їх виробництва знаходився в Херсонесі. Датувала появу цього типу VI–VII ст., а основний етап їх побутування – VIII–IX ст.

При цьому відділ VI (прямокутнорамочні), тип 15 в роботі В. Ковалевської представлений однією срібною пряжкою з Керчі (знахідка 1906 р.) [Ковалевская, 1979, с. 46–47, табл. XXII, 12]. Дослідниця зазначила, що ця знахідка, як і близькі їй вироби з відділу II, відображає місцеве кримсько-візантійське виробництво і належить до ранніх (VI–VII ст.) виробів.

За розробками О. Айбабіна, подібні знахідки належать до “малих пряжок візантійського кола”, групи “суцільнолитих пряжок з овальним кільцем”, типу II, варіанту 7 – зі щитком хрестоподібної форми. Підваріанти виділені на основі форми та орнаменту щитка [Айбабин, 1990, с. 44, рис. 41, 1–7]. Дослідник датував ці вироби на підставі знахідок з Ескі-Кермена, Керчі та Суук-Су другою половиною VII ст. [Айбабин, 1999, с. 277, табл. XXX, 25, 44, 45]. Хоча він не виключав, що деякі екземпляри можна датувати і першою половиною VIII ст. [Айбабин, 1990, с. 44–45; Веймарн, Айбабин, 1993, с. 172].

Такі вироби, як вважає Е. Хайредінова, могли використовувати як застібки для сумочок чи портупей ножа. Трапляються вони у жіночих, дитячих та чоловічих похованнях. Загалом, дослідниця підтримала думку О. Айбабіна на датування цих речей у Криму [Хайредінова, 2008, с. 167–168, рис. 6, III; 2011, с. 85–86, рис. 3.9; 3.14].

Окрім суто типологічних та хронологічних розробок, існують й інтерпретації таких виробів у контексті релігійних вірувань ранньосередньовічного населення Криму. Зокрема, знахідки пряжок з хрестоподібним щитком із некрополя Херсонесу С. Сорочан розглядав як можливі свідчення християнської символіки [Сорочан, 2005, с. 214].

Припущення II – візантійський хрестик. Не варто відкидати версію, що виріб із Рашкова-3 може бути фрагментом хрестика (рис. 5, Б). Про це в своїй роботі зазначив і В. Баран. Однак повні аналогії цьому виробу досліднику були невідомі [Баран, 1988, с. 24]. Знахідки формочок для відливки хрестиків із пам'яток Румунії [Teodor, 1996, fig. 15, 1, 3, 4] – Ботошана-Сучава (Botoșana-Suceava), Бухарест-Страулешти (București-Straulești), Олтені-Телеорман (Olteni-Teleorman) – відрізняються загальною конфігурацією (рис. 9). Відомі на цих теренах і різні готові вироби, що також відрізняються від знахідки з празького поселення Середнього Подністер'я [Teodor, 1996, fig. 25, 1–4, 7, 11, 12, 14; Mitrea, 2001, fig. 67, 2].

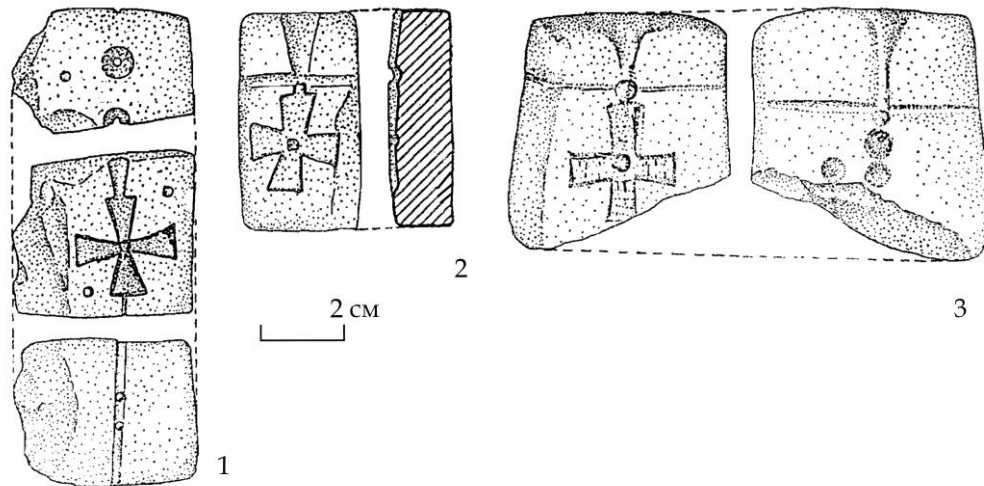

Рис. 9. Кам'яні ливарні формочки для виготовлення підвісок-хрестиків із пам'яток Румунії [Teodor, 1996, fig. 15, 1, 3, 4]: 1 – Ботошана-Сучава; 2 – Бухарест-Страулешти; 3 – Олтені-Телеорман.

Однак на теренах Криму, Туреччини та інших територій виявлено низку хрестиків, що за загальними обрисами та орнаментациєю нагадують прикрасу з Рашкова-3. У такому випадку, цей виріб може належати до типу 3, варіанту 3 за типологією Е. Хайредінової, для матеріалів ранньосередньовічних могильників Криму. Він представлений бронзовими литими виробами з розширеними кінцями та з петлею для підвішування, прикрашеними п'ятьма кружечками з крапкою по центру та розмірами: ширина – 1,4–1,7 см, висота – 2,6–2,8 см. Дослідниця датувала цей варіант у межах останньої чверті VI – першої половини

VII ст. [Хайредінова, 2007, с. 163, рис. 1, 23, 26; 7, 1, 2; Chajredinova, 2017, s. 63, 84].

Каталог виробів. Подібних хрестиків відомо не дуже багато (рис. 10; 11). Для матеріалів Криму – це знахідки з могильника Ескі-Кермен, склеп 335 та 380. Також фрагмент верхньої частини такого виробу виявлений на цьому ж могильнику в склепі 372 рубежу VI–VII ст. [Хайредінова, 2007, с. 163; Chajredinova, 2017, s. 84, Abb. 13; Айбабин, Хайредінова, 2017, рис. 156]. Також із Херсонесу походить ливарна формочка для виготовлення таких прикрас. Вона була виявлена в південно-східній частині міста, біля фортечної стіни, в 1898 р. У ній могли виготовляти хрестики, медальйони та підвіски у вигляді стулки мушлі [Сорочан, 2005, рис. 72, б, в; Хайредінова, 2017, рис. 5, 1; Chajredinova, 2017, Abb. 5, 1].

Також чотири подібні хрестики, з'єднані між собою за допомогою сережки з литим нерухомим багатогранником із гравіюванням колом і крапкою по центру, походять із колекції музею міста Кютаг'я в Туреччині [Sodini, 1993, p. 148]. Цю знахідку (на основі сережки) можна датувати в межах V – першої половини VI ст. [Хайредінова, 2015, с. 102, 118, рис. 1, 3].

Відомі такі вироби в Єгипті та Сирії [Chajredinova, 2017, s. 84–85]. Низка прикрас походить із Палестини – щонайменше вісім екземплярів, що датують у межах VI–VII ст. [Мусин, 2006, ил. 6; Eger, 2010b, Abb. 8].

Окрім раннього середньовіччя, схожі вироби побутують і в наступний період. Так, хрестики з циркульним орнаментом відомі в Греції та Болгарії в X–XI ст. [Мусин, 2006, рис. 12; 13].

Також відомі такі “пізні” вироби і в Криму, хоча вони вже вдвічі більші за ранньосередньовічні екземпляри з Ескі-Кермену: поховання 7А могильника Горзувіти [Мастыкова, 2019, с. 155–156, рис. 1, 1] та могил 133 та 142 з некрополя Судак-2. Останні дві знахідки надійно датують вже другою половиною XII – першою половиною XIII ст. [Майко, 2007, с. 57, 58, 136, рис. 83, 8; 93, 11].

Тож, імовірно, такі вироби загалом мають досить широкий хронологічний діапазон побутування – щонайменше від V–VI ст. до XII–XIII ст.

Історіографія дослідження розглянутих візантійських хрестиків. Хрестики Криму були проаналізовані в багатьох роботах Е. Хайредінової. Вироби типу 3, варіанту 3 дослідниця вважає місцевими [Хайредінова, 2007, с. 169–170]. На це, зокрема, вказує знахідка формочки з Херсонесу. Такі вироби носили в намисті зі скляними та бурштиновими

Рис. 10. Хрестики типу 3, варіанту 3 за Е. Хайрединою: 1, 2 – Ескі-Кермен, склеп 335 [Chajredinova, 2017, Abb. 13, 1, 2]; 3–5 – Ескі-Кермен, склеп 380 [Chajredinova, 2017, Abb. 13, 3–5]; 6 – ливарна формочка з Херсонеса [Chajredinova, 2017, Abb. 5, 1]; 7 – реконструкція намиста з ливарної формочки з Херсонеса [Chajredinova, 2017, Abb. 13, 2]; 8 – колекція музею м. Кютаг'я в Туреччині [8a – Chajredinova, 2017, Abb. 12, 3; 8b – Хайрединова, 2015, рис. 13, 8]; 9 – територія Палестини [Мусин, 2006, ил. 6]; 10 – округ Пелас, Едесса, Греція [Мусин, 2006, рис. 12]; 11, 12 – Скала, Болгарія [Мусин, 2006, рис. 13], 13 – Горзувіти, поховання 7А; 14 – Судак II, могила 133; 15 – Судак II, могила 142. 9–12 – без масштабу.

намистинами. Цікаво, що вони часто трапляються попарно чи в комплекті по три [Chajredinova, 2017, s. 84]. Вони виявлені в жіночих чи дівчачих

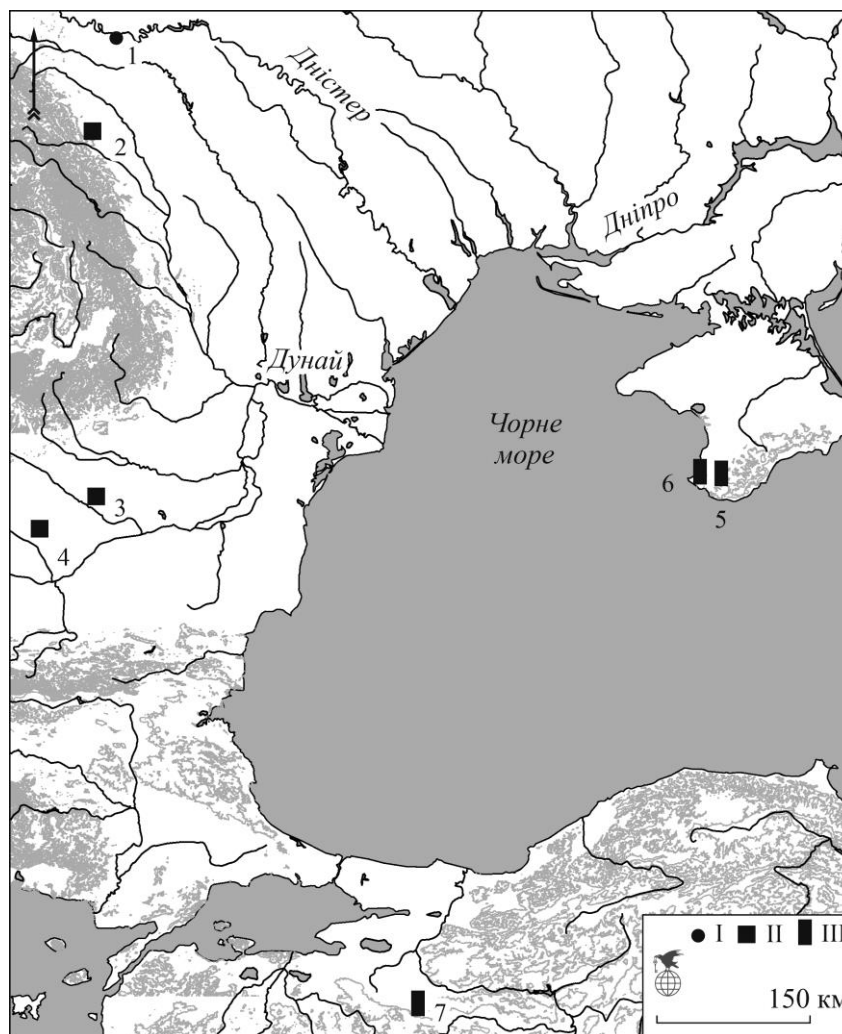

Рис. 11. Карта поширення візантійських хрестиків раннього середньовіччя: Умовні позначення: I – виріб із Рашкова-3; II – хрестики з Румунії; III – хрестики типу 3, варіанту 3 за Е. Хайрединовою. Пам'ятки: 1 – Рашків-3; 2 – Ботошана-Сучава; 3 – Бухарест-Страулешти; 4 – Олтени-Телеорман; 5 – Ескі-Кермен; 6 – Херсонес; 7 – Кютаг'я.

похованнях, що підтверджує поширення християнства серед варварів Криму в епоху раннього середньовіччя [Хайрединова, 2007, с. 170–172; 2013, с. 162].

Висновкові положення. Треба зазначити, що всі прикраси з поселення Рашків-3 можна поділити на три групи за походженням: слов'янські, аварські³ та візантійські. Загалом, знахідка з житла 83 не знаходить якихось аналогій серед виробів слов'янського та аварського ювелірного мистецтва. Водночас, проведений аналіз вказує, що вона може мати візантійське походження і бути або пряжкою, або хрестиком. Остаточна відповідь на це питання неможлива через фрагментованість знахідки.

Зі зворотного боку виробу на одному з відростків є ледь помітне потовщення, але з'ясувати, що це таке (петля для кріплення чи вушко) неможливо.

Виріб із Рашкова виготовлений зі свинцю. Хрестики типу 3 варіанту 3 за Е. Хайредіною, виготовлені з бронзи. Однак у Криму відомі хрестики із золота, срібла, заліза, свинцю та олова. Причому деякі типи та варіанти не мають “стандарту” по матеріалу виготовлення – наприклад, серед виробів типу 3 є золоті, срібні та бронзові зразки [Хайредінова, 2007, с. 157–165; 2018, с. 250].

Чи могла пряжка бути виготовлена зі свинцю? Цей метал наче досить “пластинчастий”. Однак, не треба виключати, що такі вироби могли використовувати як застібки до сумочки чи портупей (про що зазначили М. Шульце-Дьорлам та Е. Хайредінова). У такому випадку вони і не мали витримувати значне навантаження.

Більшість візантійських пряжок виготовлені з бронзи, хоча трапляються й срібні (Керч). Л. Трайкова вказала, що принаймні одна пряжка з пізньоантичної фортеці Полятице⁴ виготовлена з бронзи зі значними домішками свинцю [Трайкова, 2017, с. 251, табл. 52, 462]. Однак, чи робили визначення елементного складу цих виробів за допомогою спеціальних методів чи це було визначено візуально? Принаймні в більшості випадків ніде про це не зазначено.

Також не варто виключати, що матеріал виготовлення знахідки може вказувати на її місцеве (“варварське”) походження. Зокрема, Р. Мінасян уважає, що слов'яни широко практикували лиття свинцевих прикрас у кам'яних формочках і, вірогідно, досить часто наслідували (робили репліки) “чужих” прикрас [Мінасян, 2014, с. 413]. У слов'ян дійсно в цей період дуже поширені різного роду дрібні нашивні прикраси зі свинцево-олов'янистих сплавів [Егорьков, 2012]. Однак питання

³ Детальніше див.: Володарець-Урбанович, 2022, с. 346, рис. 7, В.

⁴ Л. Трайкова віднесла цю знахідку до групи С, типу VI. b. 2 і датувала її в межах другої чверті VI – початку VII ст.

слов'янських наслідувань візантійських речей (пряжок) потребує окремого розгляду і виходить за межі цього дослідження⁵. Цікаво, що сліди виготовлення деталей поясу зафіксовані у слов'ян якраз у Подністер'ї – на поселенні Бернашівка, житло 36 [Винокур, 1997, с. 96–98, рис. 16]. Ці оздоби належать до шиповського культурно-хронологічного горизонту (430/470–530/570 pp.), а саме виробництво дослідники датують у межах останніх десятиліть VI – перших десятиліть VII ст. [Гавритухин, 2005, с. 415]. Із якого матеріалу виготовляли поясні деталі з Бернашівки достеменно невідомо. Однак більшість речей, що могли виготовляти в цій майстерні, мали б бути дрібними нашивними прикрасами зі свинцево-олов'янистих сплавів.

Треба відзначити, що серед слов'янських старожитностей відомі деталі поясної гарнітури, виготовлені зі свинцево-олов'янистих сплавів – Нікодимове [Щеглова, Седин, 2004; Седин, 2012, с. 57–59, рис. на с. 13, рис. 12], Суджа-Замостя [Родинкова, Егорьков, 2017, с. 281; Родинкова, Сапрыкина, Сычева, 2018, рис. 1, 18, 24], Унечський район Брянської області [Щеглова, 2008, с. 112, рис. 5, 1] чи мають свинцево-олов'янисте заповнення – Гапонове [Обломский, 1996, с. 15, рис. 30, 5–21; Егорьков, Щеглова, 2000; Шаблавина, 2002], Суджа-Замостя [Сапрыкина, Чугаев, Пельгунова, Родинкова, Столярова, 2017, с. 46]. Хоча ці вироби були лише декором, накладками на пояс, що імітували вироби з більш дорогого металу – срібла. Велика кількість свинцево-олов'янистих деталей поясної гарнітури геральдичного стилю (пряжки, поясні наконечники та накладки) походять із Кузебаївського скарбу VII ст. (Удмуртія) [Останина, Канунникова, Степанов, Никитина, 2011; Останина, 2017].

Також іноді свинцеві вироби є шаблонами, які відтискали в глиняних формочках. Такі випадки зафіксовані для фібул у Західній Європі [Шаблавина, 2004, с. 245, рис. 6]. Також матриця зі свинцево-олов'янистого сплаву⁶ для виготовлення пряжки виявлена у Мирнодолинському скарбі [Колода, Скиба, 2021, с. 354–355, рис. 6, 5]. Цей виріб може належати до ліроподібних застібок, варіанту 5 за О. Айбабіним [Айбабин, 1990, с. 41]. Найближчі аналогії відомі в Криму: Суук-Су, могила 192 [Айбабин, 1987, рис. 7, 10], Лучисте, склеп 6, шар 3,

⁵ Припущення щодо наявності слов'янських виробів, що імітують візантійські пряжки, була висловлена в літературі [Гавритухин, 2011, с. 16].

⁶ Визначення матеріалу знахідки було проведено авторами візуально. Треба зазначити, що у слов'ян раннього середньовіччя є велика кількість різних шаблонів для виготовлення прикрас [перелік див.: Володарець-Урбанович, 2018b, рис. 10], однак аналіз елементного складу для цих знахідок не проводили.

склеп 35, шар 5, поховання 13 [Айбабин, Хайрединова, 2008, табл. 19, 7; 107, 4], Чуфут-Кале, склеп 41, поховання 2 [Кропоткин, 1965, рис. 44, 10]; в Передкавказзі: Дюрсо, поховання 100 [Дмитриев, 2003, табл. 83, 15], Верхній Чир-Юрт, поховання 17 та 144 [Ковалевская, 2005, рис. 82, 3, 4]; в Поволжі: Бережнівка-1, курган 1, поховання 7 [Комар, 2006, рис. 45, 21]. Імовірно, така ж знахідка походить із Градизька в Середньому Подніпров'ї [Володарець-Урбанович, 2016, с. 90, рис. 1, 2]. Можливо, ці пряжки є суцільнолитими імітаціями візантійських пряжок із подвійною рухомою обоймою – тип В 15 за М. Шульце-Дьорлам, які дослідниця датувала другою половиною VI ст. [Schulze-Dorflamm, 2002, р. 70–72, Add. 25]. Тож, маємо свідчення виготовлення пряжок саме за допомогою свинцево-олов'янистого шаблону з Мирнодолинського скарбу⁷.

Також треба згадати низку деталей поясної гарнітури з колекції “Стара Болгарія” з Варненського музею [Csiky, Langó, Pelevina, Patay-Norváth, Totev, Türk, 2017, р. 165]: матриці та штампи [Türk, Balogh, Pelevina, Totev, Langó, 2021, р. 55, 6; 108, 7; 130, 5; 131, 6; 137, 6; 147, 4; 170, 3; 176, 6; 177, 2; 179, 2; 185, 5; 196, 2; 238, 5, 6; 245, 5], наконечники та накладки пояса [Türk, Balogh, Pelevina, Totev, Langó, 2021, р. 56, 4–8; 57, 5; 58, 3; 111, 4; 162, 2, 8; 204, 4; 218, 3], пряжки [Türk, Balogh, Pelevina, Totev, Langó, 2021, р. 77, 7] – виготовлені з олова. Ці прикраси в загальних межах датують VIII–X ст. [Тотев, Пелевина, 2005].

Тож, цілком можливо, що свинцева знахідка з Рашкова-3 була шаблоном для виготовлення пряжок чи самою пряжкою. Варто зазначити, що на поселенні відомі сліди бронзоліварного виробництва – ллячка та тигель із житла 71, що належать до останнього етапу існування поселення [Баран, 1988, с. 18, рис. 10, 9]; такі ознаки зафіксовані й на поселеннях Рашків-1 [Баран Я., 2004, с. 57, рис. 38, 18] та Рашків-2 [Баран, 1988, табл. XXV, 5, 6]. Однак це не повний перелік таких свідчень у цьому мікрорегіоні [Володарець-Урбанович, 2018а, рис. 11].

Отже, матеріал виготовлення знахідки з Рашкова-3 не вказує на функціональну належність виробу: він може бути хрестиком, пряжкою чи шаблоном для виготовлення пряжки.

Загалом, візантійських пряжок на ранньослов'янських теренах хоч і небагато, але вони є [Гавритухин, 2011]. Мабуть, їх використовували у вбранні за прямим призначенням. А от із хрестиками складніше. Їх значно менше [Teodor, 1996, fig. 25, 1–4, 7, 11, 12, 14], однак є сліди їх виготовлення на кількох пам'ятках Румунії (рис. 9). Цікаво відзначити,

⁷ Щодо інтерпретації цього комплексу детальніше див.: Володарець-Урбанович, 2023.

що відома знахідка хреста в жіночому похованні б зі склепу 257 з Ескі-Кермену із двома пальчастими фібулами дніпровського кола [Айбабин, 1982, с. 184–188, рис. 9; 10; 1990, рис. 18, 1, б]. Тож слов'яни, що переселялися в Крим і вливалися у місцеві общини, могли також приймати християнство. Також відома знахідка хреста візантійського кола з Келегейського комплексу, що належить до пам'яток малоперещепинського кола [Приходнюк, 2001, с. 30; Приходнюк, Хардаєв, 2000; Приходнюк, Хардаєв, 2005; Prichodnjuk, Chardaev, 2001]. Хоча ця знахідка не обов'язково вказує на поширення християнства серед кочовиків, адже вона могла бути військовим трофеєм.

Знахідка з житла 83 із поселення Рашків-3 доповнює інформацію про слов'яно-візантійські контакти. Цікаво, що в Подністер'ї концентрується значна кількість виробів та прикрас візантійського походження, у тому числі і неподалік самого Рашкова [Погорілець, Панікарський, Володарець-Урбанович, 2016, рис. 9]. До того ж, на поселенні відома і власне візантійська пряжка з коробчастою петлею [Баран, 1988, с. 20–22; Гавритухин 1994; 2011, с. 16]. Такі предмети могли потрапляти до слов'ян у різний спосіб: унаслідок військових походів – як трофеї, як викуп за полонених чи разом із полоненими, що з часом оселялися серед слов'ян, дарунки ватажкам та дружинникам, платня варварам за військову службу чи як шлюбні дари.

Окрім нової інтерпретації знахідки з житла 83, маємо і деякі зауваження щодо хронологічних спостережень. Зокрема, В. Баран цей об'єкт відніс до III періоду існування поселення і датував у межах VII ст. [Баран, 1988, рис. 14, табл. 2]. Однак хронологія пряжок типу D 22 та 23 за М. Шульце-Дьорламм (VI – перша половина VIII ст.) та хронологія хрестиків типу 3, варіанту 3 за Е. Хайредіновою (щонайменше V–VII ст.) мають ширші межі. Відповідно, якщо прийняти перше припущення щодо категоріальної належності виробу, то житло 83 можна датувати в межах VI–VII ст. Тому воно може належати і до II етапу існування поселення. Натомість, у разі прийняття другого припущення, цей об'єкт можна датувати від V до VII ст. і він може бути віднесений і до I етапу. Начебто за планіграфією це житло потрапляє в одну з груп об'єктів III етапу, однак поруч досліджені й об'єкти I та II етапів [Баран, 1988, рис. 14]. Тож, назагал, згадане житло 83 можна датувати в загальних межах існування празької культури та поселення Рашків-3.

Подяки. Висловлюю щиро вдячність В. Баранову, Є. Коматаровій-Баліновій та А. Скибі за надані консультації та зауваження, а також Т. Гошко за проведений аналіз знахідки.

Додаток. Елементний склад знахідки з житла 83 із поселення празької культури Рашків-3. Зразок: 2431⁸.

Ат. номер	Елемент	Концентрація елемента (%)	Поправка (%)
50	Sn	1,692	0,099
82	Pb	92,72	0,219
83	Bi	5,585	0,326

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Айбабин А. И. “Погребения конца VII – первой половины VIII в. в Крыму”. *Древности эпохи великого переселения народов V–VIII веков: сборник научных трудов*. Ред. Амброз А. К., Эрдели И. Ф. Москва, 1982. 165–192.
2. Айбабин А. И. “Этническая принадлежность могильников Крыма IV – первой половины VII вв. н. э.”. *Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э. – VII в. н. э.* Ред. Корпусова В. Н. Киев, 1987. 164–199.
3. Айбабин А. И. “Хронология могильников Крыма поздне римского и раннесредневекового времени”. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии I* (1990): 3–86, 175–241.
4. Айбабин А. И. *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь, 1999.
5. Айбабин А. И., Хайрединова Э. А. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982–1984 годов. Т. I*. Симферополь–Керчь, 2008.
6. Айбабин А. И., Хайрединова Э. А. *Крымские готы страны Дори (середина III–VII в.)*. Симферополь, 2017.
7. Амброз А. К. “Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. Ч. 1”. *Советская археология 2* (1971): 96–123.
8. Амброз А. К. “Основы периодизации южнокрымских могильников типа Суук-Су”. *Древности славян и Руси*. Ред. Тимошук Б. А. Москва, 1988. 5–12.
9. Амброз А. К. “Юго-Западный Крым. Могильники IV–VII вв.” *Материалы по археологии, истории и этнографии Крыма IV* (1994): 31–88.
10. Баран В. Д. *Пражская культура Поднепровья (по материалам поселения у с. Рашков)*. Киев, 1988.

⁸ Дослідження на спектрометрі ElvaX компанії “Елватех” провела Тетяна Гошко (Київський університет імені Бориса Грінченка).

11. Баран В. Д., Некрасова А. Н. *Звіт про розкопки ранньослов'янського поселення Рашків-3 за 1978 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. е. Спр. 1978/30.
12. Баран Я. В. *Слов'янська община.* Київ–Чернівці, 2004.
13. Винокур І. С. *Слов'янські ювеліри Подністров'я (За матеріалами дослідження Бернашівського комплексу I тис. н. е.).* Кам'янець-Подільський, 1997.
14. Веймарн Е. В., Айбабин А. И. *Скалистинский могильник.* Київ, 1993.
15. Володарець-Урбанович Я. В. “Деталі поясних наборів V – першої половини VIII ст. з Полтавщини: знахідки від початку 2000-х років”. *Археологія* 3 (2016): 56–71.
16. Володарець-Урбанович Я. “Свастика у славян (по матеріалам археологічних культур другої половини I тис. н. е.)”. *Revista Arheologică, serie nouă* XIV/2 (2018): 27–50.
17. Володарець-Урбанович Я. В. “Ливарні формочки у слов'ян епохи раннього середньовіччя: доповнення каталогів О. О. Щеглової”. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2018* (2018а): 105–128.
18. Володарець-Урбанович Я. В. “Речі побутово-ремісничого характеру в складі слов'янських скарбів кола Мартинівки”. *In Sclavenia terra* 2 (2018b): 113–138.
19. Володарець-Урбанович Я. В. “Про функціональне призначення трипроменевих ажурних блях із Мартинівського скарбу”. *Археологія і давня історія України* 2 (42) (2022): 333–350.
20. Володарець-Урбанович Я. В. “Прикраси кола Мартинівки серед матеріалів салтівської культури: аналіз даних”. *Археологія* 3 (2023): 90–108.
21. Гавритухин И. О. “Пряжки с коробчатой петлей”. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* IV (1994): 201–214.
22. Гавритухин И. О. “Комплексы пражской культуры с датирующими вещами”. *Archeologia o początkach Słowian.* Red. P. Kaczanowski, M. Parczewski. Kraków, 2005. 401–461.
23. Гавритухин И. О. “Византийское влияние на восточноевропейские народы славянского и тюркского круга в VI–VII вв.” *Труды III (XIX) всероссийского археологического съезда. Великий Новгород – Старая Русса. Т. II.* Ред. Макаров Н. А., Носов Е. Н. Санкт-Петербург–Москва–Великий Новгород, 2011. 15–18.
24. Грозданова Г. С. *Населението на Южна България VI–IX в. (по археологически данни).* София, 2018.
25. Даскалов М. “Археологически проучвания на Средновековни обекти по Южното българско черноморие през 2006 и 2007 г.” *Известия на Народния музей Варна XLVIII (LVIII) (2007):* 86–109.

- 64 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2021. Випуск 25
26. Даскалов М. *Колани и коланни украси от VI–VII век (от днешна България и съседните земи)*. София, 2012.
 27. Дмитриев А. В. “Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V–IX веков”. *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV–XIII века*. Ред. Макарова Т. И., Плетнева С. А. Москва, 2003. 200–205.
 28. Дончева-Петкова Л. “Некрополът при Балчик. Нови данни за прабългарите”. *Археология* 1–2 (2009): 77–89.
 29. Дончева-Петкова Л., Апостолов К., Русева В. *Прабългарският некропол при Балчик*. София, 2016.
 30. Дражева Ц., Недев Д. “Спасителни археологически проучвания на обект “Крепостна стена и прилежащите ѝ съоръжения в участъка на пл. Хан Крум, църква “Св. Св. Кирил и Методий” и южна крайбрежна алея, УПИ XIX–523, УПИ XXII–526 и УПИ XXI–527, кв. 27 по плана на гр. Созопол”. *Археологически открития и разкопки през 2012 г.* (2013): 468–470.
 31. Егорьков А. Н., Щеглова О. А. “Состав свинцово-оловянных сплавов раннеславянских кладов “древностей антов””. *Археометрия та охорона историко-культурної спадщини* 4 (2000): 56–61.
 32. Егорьков А. Н. “Свойства и роль свинцово-оловянных сплавов в “древностях антов””. *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902–1968), Санкт-Петербург, 3–5 декабря 2012 г.* Ред. Щеглова О. А., Горюнова В. М. Санкт-Петербург, 2012. 198–201.
 33. *Езическа България. Власт и общество. Каталог*. Ред. Даскалов М., Горянова С., Райчева М., Грозданова Г. София, 2017. 75–171.
 34. Ковалевская В. Б. *Поясные наборы Евразии IV–IX вв. Пряжки*. Москва, 1979. (Свод археологических источников Е1-02).
 35. Ковалевская В. Б. *Кавказ – скифы, сарматы, аланы I тыс. до н. э. – I тыс. н. э.* Пушино, 2005.
 36. Колода В. В., Скиба А. В. “Мирнодолинський скарб коваля-ювеліра із Харківщини”. *Археологія і давня історія України* 1 (38) (2021): 347–361.
 37. Комар А. В. “Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII в.”. *Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 5: Хазарское время* (2006): 7–244.
 38. Коматарова-Балинова Е. ““Прабългарите” при Балчик и номадите в полето на “прабългарската” археология”. *Приноси към българската археология VIII* (2018): 47–92.
 39. Кропоткин В. В. “Могильник Чуфут-Кале в Крыму”. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР* 100 (1965): 108–115.

40. Лобода И. И. “Новые раннесредневековые могильники в Юго-Западном Крыму (Бахчисарайский район)”. *Советская археология* 2 (1976): 135–147.
41. Майко В. В. *Средневековые некрополи Судакской долины*. Киев: Академперіодика, 2007.
42. Майко В. В. *Судея в конце VII – первой половине X века*. Симферополь: Колорит, 2020.
43. Мастыкова А. В. “Предметы христианского культа из раннесредневекового некрополя Горзувиты”. *ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: ΙΜΠΕΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΣ. ΧΙ Μεждународный Византийский Семинар (Севастополь-Балаклава, 3–7 июня 2019 г.). Материалы научной конференции*. Ред. Алексеенко Н. А. Симферополь, 2019. 155–158.
44. Минасян Р. С. *Металлообработка в древности и средневековье*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2014.
45. Мусин А. Е. “Археология “личного благочестия” в христианской традиции Востока и Запада”. *Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии: Памяти Т. Чуковой*. Ред. Носов Е. Н. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2006. 163–222.
46. Науменко В. Е. “Застройка ранневизантийского времени в центральной части Мангупа-Дороса. Новые материалы исследований”. *Imperium et Barbaricum: взаимодействие цивилизаций: сборник статей в честь 70-летия Михаила Казанского*. Ред. Айбабин А. И., Хайрединова Э. А. Симферополь: Антиква, 2023. 223–233.
47. Науменко В. Е., Набоков А. И. “Детали костюма ранневизантийского времени из раскопок Мангупского дворца”. *ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: империя и полис. XIII Международный Византийский Семинар (Севастополь – Балаклава, 29 мая – 3 июня 2021 г.). Материалы научной конференции*. Ред. Алексеенко Н. А. Симферополь: ИТ АРИАЛ, 2021. 201–210.
48. Обломский А. М. “Поясная гарнитура”. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Ред. Гавритухин И. О., Обломский А. М. Москва, 1996. 14–16. (*Раннеславянский мир* 3).
49. Омелькова Л. А. “Раннесредневековый могильник в Бельбекской долине”. *Византия и сопредельный мир*. Свердловск, 1990. 73–94. (*Античная древность и средние века* 25).
50. Останина Т. И. “Наборные пояса из Кузубаевского клада VII века”. *Поволжская археология* 1 (19) (2017): 257–271.
51. Останина Т. И., Канунникова О. М., Степанов В. П., Никитина А. Б. *Кузубаевский клад ювелира VII в. как исторический источник*. Ижевск: Удмуртия, 2011.

- 66 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2021. Випуск 25
52. Панайотова К., Даскалов М., Пенчева Р., Трендафилова К. “Спасителни археологически проучвания на о. Св. Кирик”. *Археологически открития и разкопки през 2009 г.* (2010): 295–298.
53. Погорілець О. Г., Панікарський А. В., Володарець-Урбанович Я. В. “Ранньосередньовічні знахідки з Меджибожа-Рибгоспа”. *In Sclavenia terra* 1 (2016): 73–90.
54. Приходнюк О. М. *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)*. Чернівці: Зелена Буковина, 2001.
55. Приходнюк О. М., Хардаєв В. М. “Золотий натільний хрест із Келегей”. *Музейні читання: Матеріали наукової конференції. 24 грудня 1999 р., м. Київ*. Київ: ІІ Лтд, 2000. 55–58.
56. Приходнюк О. М., Хардаєв В. М. “Драгоценности из Келегейских хуторов”. *Боспорские исследования X* (2005): 201–235.
57. Родинкова В. Е., Егорьков А. Н. “Клад “древностей антов” из Суджи-Замостья: характеристика металла”. *Археологические вести* 23 (2017): 275–284.
58. Родинкова В. Е., Сапрыкина И. А., Сычева С. А. “Клад из Суджи-Замостья и проблема социокультурной интерпретации днепровских раннесредневековых кладов I группы”. *Российская археология* 1 (2018): 130–147.
59. Сапрыкина И. А., Чугаев А. В., Пельгунова Л. А., Родинкова В. Е., Столяров Д. А. “К проблеме источников поступления серебра на территорию Поднепровья в раннесредневековое время (по материалам клада из Суджи-Замостья)”. *Stratum plus* 5 (2017): 41–55.
60. Седин А. А. *Предметы вооружения, снаряжения всадника и верхового коня из городища Никодимово*. Могилев: Амелия Принт, 2012.
61. Сорочан С. Б. *Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.)*. Очерки истории и культуры. Харьков: Майдан, 2005.
62. Тотев Б., Пелевина О. “Новые данные о раннесредневековых поясах дунайских болгар”. *Античная древность и средние века* 36 (2005): 85–92.
63. Трайкова Л. А. *Коланът южно от долен Дунав – края на III – началото на VII в.* София: Национален археологически институт с музей – БАН, 2017.
64. Хайрединова Э. А. “Раннесредневековые кресты из Юго-Западного Крыма”. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии XIII* (2007): 151–182.
65. Хайрединова Э. А. “Византийские пряжки VII в. в женском костюме крымских готов”. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии XIV* (2008): 161–183.
66. Хайрединова Э. А. *Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма V–VII веков*. Диссертация... канд. ист. наук. Киев, 2011.

67. Хайрединова Э. А. “Индивидуальные предметы христианского культа раннесредневекового времени из Юго-Западного Крыма”. *Сходознавство* 64 (2013): 160–170.
68. Хайрединова Э. А. “Серьги с литым неподвижным многогранником из Крыма”. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии XX* (2015): 95–132.
69. Хайрединова Э. А. “Парадный убор жительницы раннесредневекового Дороса (по находкам из Тешкли-Бурунского клада Мангупского городища)”. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии XXII* (2017): 62–88.
70. Хайрединова Э. А. “Византийские золотые кресты раннесредневекового времени из Керчи”. *Боспорские исследования XXXVII* (2018): 246–262.
71. Хараламбиева А. “Коланний токи от IV–VII в. от Добручкия музей”. *Добруджа* 10 (1993): 32–46.
72. Чолаков И., Славчев В. “Археологическо проучване на обект № 2 (км 7+250 – 7+290) по трасето на междусистемна газова връзка България – Сърбия, с. Мирояне, Столична община”. *Археологически открития и разкопки през 2014 г.* (2015): 517–519.
73. Шаблавина Е. “Техника изготовления серебряных поясных наборов из Гапоновского клада”. *Ювелирное искусство и материальная культура*. Ред. Захарова Н. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, 2002. 186–189.
74. Шаблавина Е. А. “Пальчатая фибула из коллекции Е. А. Горюнова”. *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Ред. Горюнова В. М., Щеглова О. А. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2004. 244–253.
75. Щеглова О. А. “Новые находки “древностей антов” на Брянщине”. *Деснянские древности V* (2008): 104–114.
76. Щеглова О. А., Седин А. А. “Изделия из свинцово-оловянных сплавов с городища Никодимово”. *Славянский мир Полесья в древности и Средневековье. Материалы международной научной конференции, 19–20 октября 2004 г.* Ред. Макушников О. А. Гомель, 2004. 190–193.
77. Якобсон А. Л. *Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры*. Москва–Ленинград, 1959. (Материалы и исследования по археологии СССР 63).
78. Bârzu L. *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenburgen: Das Graberfeld Nr. 3 von Brâtei. (Bearbeitet von Radu Harhoiu)*. Cluj-Napoca–Bistrița, 2010. (*Archaeologia Romanica* IV).

- 68 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2021. Випуск 25
79. Chajredinova E. A. “Frühmittelalterlicher Halsschmuck mit Kreuzanhängern von der südwestlichen Krim”. *Mitteilungen zur christlichen archäologie* 23 (2017): 63–91.
80. Chera-Mărgineanu C., Lungu V. “Contribuții la cunoașterea unor necropole creștine ale Tomisului (II)”. *Pontica* 16 (1983): 217–230.
81. Csiky G., Langó P., Pelevina O., Patay-Horváth A., Totev B., Türk A. “Finds related to the Vrap-Erseke-Group from the Stara Bulgaria Collection (Varna)”. *Hadak útján XXIV* (2017): 165–174.
82. Eger C. “Gürtelschnallen des 6. Bis 8. Jahrhunderts aus der Sammlung des Studium Biblicum franciscanum”. *Liber Annuus* 51 (2001): 337–350.
83. Eger C. “Byzantinische gürtelschnallen aus Nordafrika – ein typologischer Überblick”. *Ephemeris Napocensis XX* (2010a): 129–168.
84. Eger C. “Indisch, persisch oder kaukasisch? Zu den Karneolperlen mit Ätzedekor der Gruppe C nach Beck und den östlichen Fernkontakten der Provinz Arabia”. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 57, 1 (2010b): 221–278.
85. Entwistle Chris. “Notes on Selected Recent Acquisitions of Byzantine Jewellery at the British Museum”. *“Intelligible Beauty”. Recent Research on Byzantine Jewellery*. Ed. Entwistle Chris, Adams Noël. London, 2010. 20–32. (*British Museum Research Publication* 178).
86. Escher K. “Plaques-boucles byzantines et apparentées de la période VIe-VIIIe siècle trouvées en France”. *Revue Archeologique de l’Est* 63 (2014): 301–336.
87. Komatarova-Balinova E. “Issues and Myths in the Bulgarian Early Medieval Archaeology”. *Стени Восточной Европы в средние века. Сборник памяти Светланы Александровны Плетнёвой*. Ред. Кызласов И. Л. Москва, 2016. 258–288.
88. Maćczyńska M., Gercen A., Ivanova O., Černyš S., Lukin S., Urbaniak A., Bemmann J., Schneider K., Jakubczyk I. *Frühmittelalterliche Gräberfeld Almalyk-Dere am Fusse des Mangup auf der Südwestkrim*. Mainz: RGZM, 2016.
89. Mîtreă I. *Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele V–VIII*. Piatra-Neamt: Editura “Constantin Matasă”, 2001.
90. Prichodnjuk O. M., Chardaev V. M. “Ein Edelmetallfund des 6.–7. Jahrhunderts aus Kelegej, Ukraine”. *Eurasia Antiqua* 7 (2001): 585–613.
91. Teodor D. Gh. “Pieșe vestimentare bizantine din secolele VI–VIII în spațiul Carpato-Dunăreano-Pontic”. *Arheologia Moldovei XIV* (1991): 117–138.
92. Teodor Dan Gh. *Les métiers au nord du bas Danube pendant la période des IVe – XIe siècles AP J. C. Iași*: Helios, 1996.
93. Schulze-Dörrlamm M. *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. I: Die Schnallen ohne Beschläg, mit*

- Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5.–7. Jahrhunderts. Kataloge Vor- und frühgeschichtlicher Altertümer*, 30. Mainz: RGZM, 2002.
94. Schulze-Dörrlamm M. *Byzantinische gürtelschnallen und gürtelbeschläge im Römisch-germanischen Zentralmuseum. II: Die Schnallen mit Scharnierbeschläg und die Schnallen mit angegossenem Riemendurchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts. Kataloge Vor- und frühgeschichtlicher Altertümer*, 30. Mainz: RGZM, 2009.
95. Sodini J.-P. “La contribution de l'archéologie à la connaissance du monde byzantin (Ive–VIIe siècles)”. *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993): 139–184.
96. Türk A., Balogh C., Pelevina O., Totev B., Langó P. *The Old Bulgaria Museum Collection. Музейна Сбирка “Стара България”*. Budapest, 2021.
97. Varsik V. “Byzantinische Gürtelschnallen im mittleren und unteren Donauraum im 6. und 7. Jahrhundert”. *Slovenská Archeológia* XL (1992): 77–106.
98. Vinski Z. “Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslovenskog supstrata”. *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku* 49 (1967): 5–86.

REFERENCES

- Aibabin A. I. “Pogrebenia kontsa VII – pervoi poloviny VIII v. v Krymu”. *Drevnosti epokhi velikogo pereselenia narodov V–VIII vekov: sbornik nauchnykh trudov*. Red. Ambroz A. K., Erdeli I. F. Moskva, 1982. 165–192. (in Russian).
- Aibabin A. I. “Etnicheskaia prinadlezhnost mogilnikov Kryma IV – pervoi poloviny VII vv. n. e.”. *Materialy k etnicheskoi istorii Kryma VII v. do n. e. – VII v. n. e.* Red. Korpusova V. N. Kiev, 1987. 164–199. (in Russian).
- Aibabin A. I. “Khronologia mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni”. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii I* (1990): 3–86, 175–241. (in Russian).
- Aibabin A. I. *Etnicheskaia istoria rannevizantiiskogo Kryma*. Simferopol, 1999. (in Russian).
- Aibabin A. I., Khairedinova E. A. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1977, 1982–1984 godov. T. 1*. Simferopol–Kerch, 2008. (in Russian).
- Aibabin A. I., Khairedinova E. A. *Krymskie goty strany Dori (seredina III–VII v.)*. Simferopol, 2017. (in Russian).
- Ambroz A. K. “Problemy rannesrednevekovoi khronologii Vostochnoi Evropy. Ch. 1”. *Sovetskaia arkheolohyia* 2 (1971): 96–123. (in Russian).
- Ambroz A. K. “Osnovy periodizatsyi yuzhnokrymskikh mogilnikov tipa Suuk-Su”. *Drevnosti slavian i Rusi*. Red. Timoshchuk B. A. Moskva, 1988. 5–12. (in Russian).
- Ambroz A. K. “Yugo-Zapadnyi Krym. Mogilniki IV–VII vv.” *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Kryma IV* (1994): 31–88. (in Russian).

- Baran V. D. *Prazhskaia kultura Podnestrovia (po materialam poselenia u s. Rashkov)*. Kiev, 1988. (in Russian).
- Baran V. D., Nekrasova A. N. *Zvit pro rozkopky rannioslovianskoho poselennia Rashkiv-3 za 1978 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy. F. e. Spr. 1978/30. (in Ukrainian).
- Baran Ya. V. *Slovianska obshchyna*. Kyiv–Chernivtsi, 2004. (in Ukrainian).
- Vynokur I. S. *Slovianski yuveliry Podnistrovia (Za materialamy doslidzhennia Bernashivskoho kompleksu I tys. n. e.)*. Kamianets-Podilskyi, 1997. (in Ukrainian).
- Veimarn E. V., Aibabin A. I. *Skalistinskii mogilnik*. Kiev, 1993. (in Russian).
- Volodarets-Urbanovych Ya. V. “Detali poiasnykh naboriv V – pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny: znakhidky vid pochatku 2000-kh rokiv”. *Arkheolohiia* 3 (2016): 56–71. (in Ukrainian).
- Volodarets-Urbanovych Ya. “Svastika u slavian (po materialam arkeologicheskikh kultur vtoroi poloviny I tys. n. e.)”. *Revista Arheologică, serie nouă XIV/2* (2018): 27–50. (in Russian).
- Volodarets-Urbanovych Ya. V. “Lyvarni formochky u sloviań epokhy rannioho serednovichchia: dopovnennia katalohiv O. O. Shchehlovoi”. *Starozhytnosti Livoberezhnogo Podniprovia – 2018* (2018a): 105–128. (in Ukrainian).
- Volodarets-Urbanovych Ya. V. “Rechi pobutovo-remisnychoho kharakteru v skladi slovianskykh skarbiv kola Martynivky”. *In Sclavenia terra* 2 (2018b): 113–138. (in Ukrainian).
- Volodarets-Urbanovych Ya. V. “Pro funktsionalne pryznachennia trypromenevykh azhurnykh bliakh iz Martynivskoho skarbu”. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy* 2 (42) (2022): 333–350. (in Ukrainian).
- Volodarets-Urbanovych Ya. V. “Prykrasy kola Martynivky sered materialiv saltivskoi kultury: analiz danykh”. *Arkheolohiia* 3 (2023): 90–108. (in Ukrainian).
- Gavritukhin I. O. “Priazhki s korobchatoi petlei”. *Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavrii IV* (1994): 201–214. (in Russian).
- Gavritukhin I. O. “Kompleksy prazhskoï kultury s datiruiushchimi veshchami”. *Archeologia o początkach Słowian*. Red. P. Kaczanowski, M. Parczewski. Kraków, 2005. 401–461. (in Russian).
- Gavritukhin I. O. “Vizantiiskoe vliianie na vostochnoevropaiskie narody slavianskogo i tiurkskogo kruga v VI–VII vv.” *Trudy III (XIX) vserossiiskogo arkeologicheskogo siezda. Velikii Novgorod – Staraia Russa. T. II*. Red. Makarov N. A., Nosov E. N. Sankt-Peterburg–Moskva–Velikii Novgorod, 2011. 15–18. (in Russian).
- Hrozdanova H. S. *Naselenyeto na Yuzhna Bulgaria VI–IX v. (po arkeologichesky danny)*. Sofia, 2018. (in Bulgarian).

- Daskalov M. “Arkheolohychesky prouchvanyia na Srednovekovny obekty po Yuzhnoto bulgarsko chernomorie prez 2006 i 2007 h.” *Izvestia na Narodnyia muzei Varna XLVIII (LVIII) (2007)*: 86–109. (in Bulgarian).
- Daskalov M. *Kolany u kolanny ukrasy ot VI–VII vek (ot dneshna Bulgariya u ssednyte zemy)*. Sofya, 2012. (in Bulgarian).
- Dmitriev A. V. “Mogilnik Diurso – etalonnii pamiatnik drevnostei V–IX vekov”. *Krym, Severo-Vostochnoe Prichernomorie i Zakavkazie v epokhu srednevekoviya: IV–XIII veka*. Red. Makarova T. Y., Pletneva S. A. Moskva, 2003. 200–205. (in Russian).
- Doncheva-Petkova L. “Nekropolt pry Balchyk. Novy dannyy za prablgarite”. *Arkheologia* 1–2 (2009): 77–89. (in Bulgarian).
- Doncheva-Petkova L., Apostolov K., Ruseva V. *Prablgarskiyat nekropol pry Balchyk*. Sofya, 2016. (in Bulgarian).
- Drazheva Ts., Nedev D. “Spasitelny arkheologichesky prouchvanyia na obekt “Krepostna stena u prylezhashchyte ñ sorzhenyia v uchastka na pl. Khan Krum, tsrkva “Sv. Sv. Kyryl i Metodyi” i yuzhna kraibrezhna aleia, UPY XIX–523, UPY XXII–526 i UPY XXI–527, kv. 27 po plana na hr. Sozopol”. *Arkheologichesky otkrytia i razkopky prez 2012 g.* (2013): 468–470. (in Bulgarian).
- Egorkov A. N., Shcheglova O. A. “Sostav svintsovo-oloviannykh splavov rannieslavianskikh kladov “drevnostei antov””. *Arkheometriia ta okhrona istoriko-kulturnoi spadshchyny* 4 (2000): 56–61. (in Russian).
- Egorkov A. N. “Svoistva i rol svintsovo-oloviannykh splavov v “drevnostiakh antov””. *Slaviane Vostochnoi Evropy nakanune obrazovania Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdenia Ivana Ivanovicha Liapushkina (1902–1968), Sankt-Peterburg, 3–5 dekabria 2012 g.* Red. Shcheglova O. A., Goriunova V. M. Sankt-Peterburg, 2012. 198–201. (in Russian).
- Ezycheska Bulgaria. Vlast i obshchestvo. Katalog*. Red. Daskalov M., Horianova S., Raicheva M., Hrozdanova H. Sofia, 2017. 75–171. (in Bulgarian).
- Kovalevskaia V. B. *Poiasnye nabory Evrazii IV–IX vv. Priazhki*. Moskva, 1979. (Svod *arkheologicheskikh istochnikov* E1-02). (in Russian).
- Kovalevskaia V. B. *Kavkaz – skify, sarmaty, alany I tys. do n. e. – I tys. n. e.* Pushchino, 2005. (in Russian).
- Koloda V. V., Skyba A. V. “Myrnodolynskiy skarb kovalia-yuvelira iz Kharkivshchyny”. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy* 1 (38) (2021): 347–361. (in Ukrainian).
- Komar A. V. “Pereshchepinskii kompleks v kontekste osnovnykh problem istorii i kultury kochevnikov Vostochnoi Evropy VII – nach. VIII v.”. *Stepi Evropy v epokhu srednevekoviya. T. 5: Khazarskoe vremia* (2006): 7–244. (in Russian).

- Komatarova-Balinova E. ““Prablgarite” pry Balchyk i nomadite v poletu na “prablgarskata” arkheologiiia”. *Prinosi km blgarskata arkheologia VIII* (2018): 47–92. (in Bulgarian).
- Kropotkin V. V. “Mogilnik Chufut-Kale v Krymu”. *Kratkie soobshchenia Instituta arkheologii AN SSSR* 100 (1965): 108–115. (in Russian).
- Loboda I. I. “Novye rannesrednevekovyie mogilniki v Yugo-Zapadnom Krymu (Bakhchysaraiskii raion)”. *Sovetskaia arkheologia* 2 (1976): 135–147. (in Russian).
- Maiko V. V. *Srednevekovye nekropoli Sudakskoi doliny*. Kiev: Akademperiodika, 2007. (in Russian).
- Maiko V. V. *Sugdeia v kontse VII – pervoi polovine X veka*. Simferopol: Kolorit, 2020. (in Russian).
- Mastikova A. V. “Predmety khristianskogo kulta iz rannesrednevekovogo nekropolia Gorzuvity”. *ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: IMPERIA I POLIS. XI Mezhdunarodnyi Vizantiiskii Seminar (Sevastopol-Balaklava, 3–7 iunia 2019 g.). Materialy nauchnoi konferentsyii*. Red. Alekseenko N. A. Simferopol, 2019. 155–158. (in Russian).
- Minasian R. S. *Metalloobrabotka v drevnosti i srednevekove*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, 2014. (in Russian).
- Musin A. E. “Arkheologia “lichnogo blagochestia” v khristianskoi traditsii Vostoka i Zapada”. *Khristianskaia ikonografia Vostoka i Zapada v pamiatnikakh materialnoi kultury Drevnei Rusi i Vizantii: Pamiati T. Chukovoi*. Red. Nosov E. N. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2006. 163–222. (in Russian).
- Naumenko V. E. “Zastroika rannevizantiiskogo vremeni v tsentralnoi chasti Mangupa-Dorosa. Novye materialy issledovaniia”. *Imperium et Barbaricum: vzaimodeistvie tsivilizatsyi: sbornik statei v chest 70-letia Mikhaila Kazanskogo*. Red. Aibabin A. I., Khairedinova E. A. Simferopol: Antikva, 2023. 223–233. (in Russian).
- Naumenko V. E., Nabokov A. I. “Detali kostiума rannevizantiiskogo vremeni iz raskopok Mangupskogo dvortsa”. *ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: IMPERIA I POLIS. XIII Mezhdunarodnyi Vizantiiskii Seminar (Sevastopol – Balaklava, 29 maia – 3 iunia 2021 g.). Materialy nauchnoi konferentsyii*. Red. Alekseenko N. A. Simferopol: IT ARIAL, 2021. 201–210. (in Russian).
- Oblomskiy A. M. “Poiasnaiа garnitura”. *Gaponovskiy klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Red. Gavritukhin I. O., Oblomskiy A. M. Moskva, 1996. 14–16. (*Rannelslavianskii mir* 3). (in Russian).
- Omelkova L. A. “Rannesrednevekovyi mogilnik v Belbekskoi doline”. *Vizantia i sopredelnyi mir*. Sverdlovsk, 1990. 73–94. (*Antichnaia drevnost i srednie veka* 25). (in Russian).

- Ostanina T. I. “Nabornyye poiasa iz Kuzebaevskogo klada VII veka”. *Povolzhskaya arkhologia* 1 (19) (2017): 257–271. (in Russian).
- Ostanina T. I., Kanunnikova O. M., Stepanov V. P., Nikitina A. B. *Kuzebaevskiy klad yuvelira VII v. kak istoricheskiy istochnik*. Izhevsk: Udmurtia, 2011. (in Russian).
- Panaiotova K., Daskalov M., Pencheva R., Trendafilova K. “Spasitelni arkhologicheski prouchvaniya na o. Sv. Kirik”. *Arkheologicheski otkrytia i razkopki prez 2009 g.* (2010): 295–298. (in Bulgarian).
- Pohorilets O. H., Panikarskyi A. V., Volodarets-Urbanovych Ya. V. “Rannioseredniovichni znakhidky z Medzhybozha-Rybhospa”. *In Sclavenia terra* 1 (2016): 73–90. (in Ukrainian).
- Prykhodniuk O. M. *Stepove naseleння Ukrainy ta skhidni sloviany (druha polovyna I tys. n. e.)*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2001. (in Ukrainian).
- Prykhodniuk O. M., Khardaiev V. M. “Zoloty natilnyi khrest iz Kelehei”. *Muzeini chytannia: Materialy naukovoi konferentsii. 24 hrudnia 1999 r., m. Kyiv*. Kyiv: III Ltd, 2000. 55–58. (in Ukrainian).
- Prykhodniuk O. M., Khardaev V. M. “Dragotsennosti iz Kelegeiskikh khutorov”. *Bosporskie issledovania* X (2005): 201–235. (in Russian).
- Rodinkova V. E., Egorkov A. N. “Klad “drevnostei antov” iz Sudzhy-Zamostia: kharakteristika metalla”. *Arkheologicheskie vesti* 23 (2017): 275–284. (in Russian).
- Rodinkova V. E., Saprykina I. A., Sycheva S. A. “Klad iz Sudzhy-Zamostia i problema sotsiokulturnoi interpretatsii dneprovskikh rannesrednevekovykh kladov I grupy”. *Rossiiskaia arkhologia* 1 (2018): 130–147. (in Russian).
- Saprykina I. A., Chugaev A. V., Pelgunova L. A., Rodinkova V. E., Stoliarov D. A. “K probleme istochnikov postuplenia serebra na territorii Podneprovia v rannesrednevekovoe vremia (po materialam klada iz Sudzhy-Zamostia)”. *Stratum plus* 5 (2017): 41–55. (in Russian).
- Sedin A. A. *Predmety vooruzhenia, snariazhenia vsadnika i verkhovogo konia iz gorodishcha Nikodimovo*. Mogilev: Amelia Print, 2012. (in Russian).
- Sorochan S. B. *Vizantiiskiy Kherson (vtoraia polovina VI – pervaiia polovina X vv.)*. *Ocherki istorii i kultury*. Kharkov: Maidan, 2005. (in Russian).
- Totev B., Pelevina O. “Novye dannye o rannesrednevekovykh poiasakh dunaiskikh bolgar”. *Antichnaia drevnost i srednie veka* 36 (2005): 85–92. (in Russian).
- Traikova L. A. *Kolant yuzhno ot dolen Dunav – kraia na III – nachaloto na VII v.* Sofia: Natsionalen arkhologichesky institut s muzei – BAN, 2017. (in Bulgarian).
- Khairedinova E. A. “Rannesrednevekovye kresty iz Yugo-Zapadnogo Kryma”. *Materialy po arkhologii, istorii i etnografii Tavrii XIII* (2007): 151–182. (in Russian).

- 74 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2021. Випуск 25
- Khairedinova E. A. “Vizantiiskie priazhki VII v. v zhenskom kostiume krymskikh gotov”. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii XIV* (2008): 161–183. (in Russian).
- Khairedinova E. A. *Zhenskiy kostium varvarov Yugo-Zapadnogo Kryma V–VII vekov. Dissertatsiia... kand. ist. nauk. Kiev, 2011.* (in Russian).
- Khairedinova E. A. “Individualnye predmety khristianskogo kulta rannesrednevekovogo vremeni iz Yugo-Zapadnogo Kryma”. *Skhodoznavstvo* 64 (2013): 160–170. (in Russian).
- Khairedinova E. A. “Sergi s litym nepodvizhnym mnogogrannikom iz Kryma”. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii XX* (2015): 95–132. (in Russian).
- Khairedinova E. A. “Paradnyi ubor zhytelnytsy rannesrednevekovogo Dorosa (po nakhodkam iz Teshkli-Burunskogo klada Mangupskogo gorodishcha)”. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii XXII* (2017): 62–88. (in Russian).
- Khairedinova E. A. “Vizantiiskie zoloty kresty rannesrednevekovogo vremeni iz Kerchi”. *Bosporskie issledovaniya XXXVII* (2018): 246–262. (in Russian).
- Kharalambieva A. “Kolannii toki ot IV–VII v. ot Dobruchkia muzei”. *Dobrudzha* 10 (1993): 32–46. (in Bulgarian).
- Cholakov I., Slavchev V. “Arkheologicheskoe prouchvane na obekt № 2 (km 7+250 – 7+290) po traseto na mezhdusistemna gazova vrzka Bulgaria – Srbia, s. Miroviane, Stolichna obshchina”. *Arkheologicheski otkrytia i razkopki prez 2014 g.* (2015): 517–519. (in Bulgarian).
- Shablavina E. “Tekhnika izgotovleniya serebrianykh poiasnykh naborov iz Gaponovskogo klada”. *Yuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura*. Red. Zakharova N. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, 2002. 186–189. (in Russian).
- Shablavina E. A. “Palchataia fibula iz kollektsyi E. A. Goriunova”. *Kulturnye transformatsyi i vzaimovlianiya v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekovie*. Red. Goriunova V. M., Shcheglova O. A. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie, 2004. 244–253. (in Russian).
- Shcheglova O. A. “Novye nakhodki “drevnostei antov” na Brianshchine”. *Desnianskie drevnosti V* (2008): 104–114. (in Russian).
- Shcheglova O. A., Sedin A. A. “Izdelia iz svintsovo-oloviannykh splavov s gorodishcha Nikodimovo”. *Slavianskii mir Polesia v drevnosti i Srednevekovie. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsyi, 19–20 oktiabria 2004 g.* Red. Makushnikov O. A. Gomel, 2004. 190–193. (in Russian).
- Yakobson A. L. *Rannesrednevekovi Khersones. Ocherki istorii materialnoi kulturnoi*. Moskva–Leningrad, 1959. (*Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR* 63). (in Russian).

- Bârzu L. *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenburgen: Das Graberfeld Nr. 3 von Brâtei. (Bearbeitet von Radu Harhoiu)*. Cluj-Napocca–Bistrița, 2010. (*Archaeologia Romanica* IV). (in German).
- Chajredinova E. A. “Frühmittelalterlicher Halsschmuck mit Kreuzanhängern von der südwestlichen Krim”. *Mitteilungen zur christlichen archäologie* 23 (2017): 63–91. (in German).
- Chera-Mărgineanu C., Lungu V. “Contribuții la cunoașterea unor necropole creștine ale Tomisului (II)”. *Pontica* 16 (1983): 217–230. (in Romanian).
- Csiky G., Langó P., Pelevina O., Patay-Horváth A., Totev B., Türk A. “Finds related to the Vrap-Erseke-Group from the Stara Bulgaria Collection (Varna)”. *Hadak útján* XXIV (2017): 165–174. (in English).
- Eger C. “Gürtelschnallen des 6. Bis 8. Jahrhunderts aus der Sammlung des Studium Biblicum franciscanum”. *Liber Annuus* 51 (2001): 337–350. (in German).
- Eger C. “Byzantinische gürtelschnallen aus Nordafrika – ein typologischer Überblick”. *Ephemeris Napocensis* XX (2010a): 129–168. (in German).
- Eger C. “Indisch, persisch oder kaukasisch? Zu den Karneolperlen mit Ätzedekor der Gruppe C nach Beck und den östlichen Fernkontakten der Provinz Arabia”. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 57, 1 (2010b): 221–278. (in German).
- Entwistle Chris. “Notes on Selected Recent Acquisitions of Byzantine Jewellery at the British Museum”. *“Intelligible Beauty”. Recent Research on Byzantine Jewellery*. Ed. Entwistle Chris, Adams Noël. London, 2010. 20–32. (*British Museum Research Publication* 178). (in English).
- Escher K. “Plaques-boucles byzantines et apparentées de la période VIe-VIIIe siècle trouvées en France”. *Revue Archeologique de l’Est* 63 (2014): 301–336. (in French).
- Komatarova-Balinova E. “Issues and Myths in the Bulgarian Early Medieval Archaeology”. *Stepi Vostochnoi Evropy v srednie veka. Sbornik pamiati Svetlany Aleksandrovny Pletniovoi*. Red. Kyzlasov I. L. Moskva, 2016. 258–288. (in English).
- Maćzyńska M., Gercen A., Ivanova O., Černyš S., Lukin S., Urbaniak A., Bemann J., Schneider K., Jakubczyk I. *Frühmittelalterliche Gräberfeld Almalyk-Dere am Fusse des Mangup auf der Südwestkrim*. Mainz: RGZM, 2016. (in German).
- Mitrea I. *Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele V–VIII*. Piatra-Neamt: Editura “Constantin Matasă”, 2001. (in Romanian).
- Prichodnjuk O. M., Chardaev V. M. “Ein Edelmetallfund des 6.–7. Jahrhunderts aus Keleğej, Ukraine”. *Eurasia Antiqua* 7 (2001): 585–613. (in German).

- Teodor D. Gh. “Pieșe vestimentare bizantine din secolele VI–VIII în spațiul Carpato-Dunăreano-Pontic”. *Arheologia Moldovei* XIV (1991): 117–138. (in Romanian).
- Teodor Dan Gh. *Les métiers au nord du bas Danube pendant la période des IVe – XIe siècles AP J. C.* Iași: Helios, 1996. (in French).
- Schulze-Dörrlamm M. *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. I: Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5.–7. Jahrhunderts. Kataloge Vor- und frühgeschichtlicher Altertümer*, 30. Mainz: RGZM, 2002. (in German).
- Schulze-Dörrlamm M. *Byzantinische gürtelschnallen und gürtelbeschläge im Römisch-germanischen Zentralmuseum. II: Die Schnallen mit Scharnierbeschläg und die Schnallen mit angegossenem Riemendurchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts. Kataloge Vor- und frühgeschichtlicher Altertümer*, 30. Mainz: RGZM, 2009. (in German).
- Sodini J.-P. “La contribution de l'archéologie à la connaissance du monde byzantin (Ive–VIIe siècles)”. *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993): 139–184. (in French).
- Türk A., Balogh C., Pelevina O., Totev B., Langó P. *The Old Bulgaria Museum Collection*. Budapest, 2021. (in English).
- Varsik V. “Byzantinische Gürtelschnallen im mittleren und unteren Donauraum im 6. und 7. Jahrhundert”. *Slovenská Archeológia* XL (1992): 77–106. (in German).
- Vinski Z. “Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini pred-slovenskog supstrata”. *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku* 49 (1967): 5–86. (in Croatian).

Стаття: надійшла до редакції 25.06.2023
прийнята до друку 01.09.2023

**BYZANTINE JEWEL FROM RASHKIV-3 SETTLEMENT
OF PRAGUE CULTURE: BUCKLE OR UNDERWEAR CROSS**

Yaroslav VOLODARETS-URBANOVYCH

Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine,

Department of Early Slavic Archaeology,

12, Volodymyr Ivasiuk av., Kyiv, Ukraine, 04210,

e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua,

ORCID: 0000-0003-1560-3608

In the paper fragmentary artefact from the Rashkiv-3 settlement of Prague culture is considered. It is a lead jewel in the form of a “Maltese” cross. The find was discovered in dwelling 83. Unfortunately, it is too fragmented to clearly define its functional use. It is assumed that this decoration has a Byzantine origin. It can be part of a buckle or part of an underwear cross.

As analogies among Byzantine buckles can be used jewelry with cast integral plate type D 22 and 23 according to M. Schulze-Dörlamm. That buckles are almost unknown north of the Danube. The main distribution areas of such buckles for Eastern Europe is the Balkans and Crimea. Such products date from the 6th to the first half of the 8th century.

Also it should not be ruled out that this it could be a fragment of an underwear cross. As analogies can be used crosses type 3 of variant 3 according to E. Khairedinova. Such products are known in small quantities at the archaeological sites of Crimea, Turkey, Palestine and Egypt. Such products date from the 5th to the 13th century.

A significant number of products and jewelry of Byzantine origin are concentrated Dniester basin. And almost an entire Byzantine buckle with a box loop is known in the Rashkiv-3 settlement. Such finds could have reached the Slavs in different ways, but they definitely testify to contacts with the Byzantine Empire.

V. Baran believed that dwelling 83 belongs to the III period of the settlement’s existence and dated it to the 7th century. However, the chronology of buckles of type D 22 and 23 according to M. Schulze-Dörlamm and the chronology of crosses of type 3, variant 3 according to E. Khairedinova have wider limits. So this object can be dated from the 5th to the end of the 7th century. Therefore, it can belong to any of the three stages of the existence of the Prague settlement.

Keywords: Rashkiv-3, early Middle Ages, Prague culture, Byzantine Empire, buckle, cross.